

JAROSŁAW TOMASIEWICZ

Uniwersytet Śląski, Katowice

Ewolucja ideologii faszystowskich po 1945 roku Zarys problematyki

W polskiej nauce zdaje się przeważać historycystyczne, statyczne podejście do problemu faszyzmu. Traktuje się faszyzm na ogół jako zjawisko zamknięte, ignorując jego powojenną egzystencję i transformację. Przykładem niedostrzegania ewolucji faszyzmu jest np. wybór tekstów *Współczesna myśl polityczna* – o ile liberalizm, konserwatyzm czy Nową Lewicę prezentują myśliciele z lat 60. i 70., o tyle reprezentatywne dla współczesnego (?) faszyzmu mają być teksty Rosenberga, Mussoliniego, Piaseckiego...¹ W opinii badaczy współczesne doktryny faszystowskie nie zasługują na uwagę, refleksja nad nimi służy co najwyżej do uzasadniania politycznej tezy czy ilustrowania doraźnej publicystyki².

Tymczasem faszyzm wciąż istnieje (choć oczywiście jego skala oddziaływania jest niepomniernie mniejsza), co więcej – ewoluje. Kevin Coogan napisał: „faszyzm, jak każda inna ideologia, zmienia się cały czas w odpowiedzi na rozmaite [...] zmiany w szerszym środowisku, w którym zmuszony jest działać”³.

1. Faszyzmu model idealny

Opisując powojenną ewolucję faszyzmu, nie uciekniemy od problemu zdefiniowania tego pojęcia, choć nie to jest przedmiotem tego artykułu. Sprawa jest

¹ K. Karolczak, K. Pielński, M. Tański (opr.), *Współczesna myśl polityczna. Wybór tekstów źródłowych*, t. I, Elipsa, Warszawa 1994.

² Klasyczny przykład: R. Pankowski, *Neofaszyzm w Europie Zachodniej. Zarys ideologii*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1998. Por. J. Tomasiewicz, *I ty możesz zostać faszystą...*, *Arcana* nr 27.

³ K. Coogan, *Lost Imperium: The European Liberation Front (1949–54)*, „Patterns of Prejudice”, vol. 36, nr 3 (2002).

skomplikowana, bo o faszyzmach mówić trzeba w liczbie mnogiej. Wciąż brakuje zgody co do tożsamości historycznych faszyzmów⁴; współczesne zaś ruchy faszystowskie, postfaszystowskie i faszyzujące uległy jeszcze dalej posuniętemu zróżnicowaniu i fragmentaryzacji. Nie pretendując więc do rozstrzygnięcia tej kwestii, musimy przyjąć, jako swego rodzaju roboczą hipotezę, pewien model faszyzmu.

Punktem wyjścia w analizie współczesnego faszyzmu i parafaszyzmu powinna być więc historyczna, „genetyczna” (tj. organizacyjna i personalna), łącząca go z klasycznym faszyzmem, jest to jednak kryterium daleko niewystarczające: formacje wywodzące się z tradycji faszystowskiej mogły od niej odejść, natomiast hasła bliskie faszystowskiemu mogły zostać przejęte przez nowe ugrupowania. Otwarte odwoływanie się do tradycji faszystowskiej z pewnością występuje rzadziej (choćby z powodów taktycznych) niż zbieżność z ideami faszyzmu. Dlatego konieczne jest określenie istoty faszystowskich ideologii. Eatwall definiuje faszyzm jako „holistyczno-nacjonalistyczną radykalną Trzecią Drogę”⁵. W tej formule zawierają się zarówno wartości światopoglądowe (nieliberalny – kolektywistyczny czy wręcz totalistyczny – nacjonalizm), jak i ideał społeczno-gospodarczy: radykalną (a więc odmienną od centrystowskiej) negację komunizmu i kapitalizmu. Współczesne ruchy faszystowskie i okołofaszystowskie często wyłamują się jednak z tego schematu, czy to kwestionując nacjonalizm, czy to odchodząc od korporacjonistycznej Trzeciej Drogi. Próbując definiować faszyzm, zawsze znajdziemy się między Scyllą zbytniego zawężenia pojęcia (w najsłabszym ujęciu – do samego faszyzmu włoskiego)⁶ i Charybdą nadmiernego rozszerzenia, przeistaczającego słowo „faszyzm” z terminu naukowego w publicystyczny epitet.

Żywa materia społecznej rzeczywistości wymyka się teoretycznym modelom, przeto – by uchwycić zjawisko w jego złożoności i dynamice, zaproponuję klasyfikację w formie koncentrycznych kręgów. Pierwszy krąg będą stanowiły ugrupowania starające się kultywować doktryny faszystowskie w niezmienionej postaci, co moglibyśmy określić mianem „paleofaszyzmu”. Drugi – „neofaszyzm” – to formacje nawiązujące do tradycji faszystowskich, ale modyfikujące doktrynę w celu dostosowania do współczesności. Do trzeciego zaliczymy różnorakie siły radykalnej, antysystemowej prawicy, wykazujące częściową zbieżność z istotnymi założeniami faszyzmu („parafaszyzm”). Wspomnijmy wreszcie o „postfaszyzmie”, czyli ugrupowaniach wywodzących się z ruchu faszystowskiego, które jednak straciły faszystowskie cechy; te wszakże, adaptując ideologię konserwatywną czy liberalną, usuwają się poza zasięg naszych zainteresowań.

⁴ Por. np. J.W. Borejsza (opr.), *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, Czytelnik, Warszawa 1979.

⁵ R. Eatwall, *Faszyzm. Historia*, Rebis, Poznań 1999, s. 52.

⁶ Np. teoria A.F. Kennetha Organskiego. Zob. J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000, s. 38.

2. Paleofaszyzm: „faszyzm ortodoksyjny”

Pierwsze po wojnie próby odrodzenia faszyzmu miały charakter „kryptofaszystowski”: nie dokonywały poprzedzonej pogłębioną refleksją rewizji doktryny, modyfikowały ją tylko taktycznie w takim zakresie, w jakim wymuszały to nowe warunki (przykładami mogą być niemiecka *Sozialistische Reichspartei*, 1949–1952 czy amerykańska *National Renaissance Party*, 1949–1978)⁷. Później do tradycji faszystowskich zaczęto odwoływać się otwarcie, choć nie zawsze udało się dochować wierności pierwowzorowi (nawet mimo subiektywnego przekonania o tym).

Najbardziej rozpowszechnionym w skali międzynarodowej nurtem jest **neohitleryzm**, który cechuje kult Hitlera, akceptacja bez zastrzeżeń ideologii NSDAP i stosowanie nazistowskiej symboliki. Po II wojnie światowej głównym ośrodkiem „ortodoksyjnego” nazizmu stały się Stany Zjednoczone, odmienne od niemieckiego otoczenie sprawiło jednak, że nazizm ewoluował w kierunku uniwersalistycznym. Pod wpływem kosmologii Savitri Devi i Miguela Serrano „uniwersalny nazizm” stał się *quasi*-religią, w której Hitler odgrywa rolę mesjasza (czy nawet – jak u Devi – „awatara” hinduskiego boga Wisznu). Jej podmiotem nie jest naród niemiecki, lecz biała („aryjska”) rasa, rolę szatana odgrywają postrzegani w metafizycznych kategoriach Żydzi⁸. W 1959 r. George L. Rockwell, określony przez jednego z badaczy jako „nazista z komiksu”, utworzył *American Nazi Party*. ANP nawiązała kontakty z pokrewnymi grupami m.in. w Wielkiej Brytanii (*National Socialist Movement*), Szwecji (*Nordiska Rikspartiet*), Australii (*Nationalist Workers' Party*) i Chile (*Movimiento Revolucionario Nacional Socialista*), by w 1962 r. stworzyć neohitlerowską międzynarodówkę *World Union of National Socialists*. Zasady doktrynalne nowego nazizmu zostały zawarte w „deklaracji z Cotswold”, która wymagała uznania wyjątkowej roli Hitlera, proklamowała walkę przeciw komunizmowi i kolonialnym rewolucjom oraz zapowiadała „międzynarodowe rozwiązanie kwestii żydowskiej”. Po zabójstwie Rockwella *National Socialist White People's Party* (nowa nazwa ANP) rozpada się, dziś spośród licznych grup neohitlerowskich w USA największą rolę zdaje się odgrywać *National Socialist Movement*⁹.

⁷ W. Krzyżaniak, *Zorganizowana skrajna prawica w RFN 1949–1980*, Wyd. UAM, Poznań 1986, s. 54–69; J. George, L. Wilcox, *Nazis, Communists, Klansmen, and Others on the Fringe. Political Extremism in America*, Prometheus Books, Buffalo–New York 1992, s. 352–354.

⁸ N. Goodrick-Clarke, *Black Sun. Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity*, New York University Press, New York 2002. Związki między gnostycyzmem i nazizmem śledzi M. Brumlik, *Gnostycy. Marzenie o samozbawieniu człowieka*, Uraeus, Gdynia 1999, s. 238–308; zob. też M. Tabor, *Ezoteryczne źródła nazizmu*, Biblioteka, Kraków–Warszawa 1993; N. Goodrick-Clarke, *Okultystyczne źródła nazizmu. Tajne kulty aryjskie oraz ich wpływ na ideologię nazistowską 1890–1935*, Bellona, Warszawa 2001. Szerzej o faszystowskim neopoganizmie: J. Tomasiwicz, *Neopoganizm jako instrument metapolitycznej legitymizacji skrajnej prawicy* (w druku).

⁹ Wymienić można też np. *National Socialist Party of America* Franka Collina (powstała w 1970 r.), *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Auslandorganisation*, utworzoną

Z USA neohitleryzm promieniował na inne kraje. Na początku lat 60. zdobył przyczółki w *Northern European Ring*. W 1965 r. w Hiszpanii powstał pro-nazistowski *Circulo Español de Amigos de Europa*, kilka lat później we Francji pojawiła się *Fédération d'Action Nationale et Européenne*. W Niemczech impulsem dynamizującym rozwój neohitleryzmu była tzw. *Hitlerwelle* (fala zainteresowania III Rzeszą) w RFN lat 70., wtedy powstały m.in. *Deutsche Bürgerinitiative* Manfreda Roedera (1971), *Wehrsportgruppe Hoffmann* Karla-Heinza Hoffmanna (1973) czy *Aktionsfront Nationaler-Sozialisten* Michaela Kuehnena (1977)¹⁰. W następnych dekadach neohitleryzm zyskał nową dynamikę dzięki fascynacji nazizmem w subkulturach skinheads i black-metal (choć zarazem wiązało się to z zawężeniem bazy i dalszą prymitywizacją ideologii). Parapolityczne organizacje skinheadów, takie jak *Blood and Honour* i *Combat 18*, mają swe sekcje np. w Niemczech, Anglii, Hiszpanii, Danii, Finlandii, Norwegii, Szwecji, Czechach, Bułgarii, Grecji, Serbii, Polsce (!)¹¹. Współcześnie nazizm daleko wykroczył poza swoją kolebkę. Nazistowskie ugrupowania rozkwitły w Ameryce Łacińskiej (np. *Movimento de Reconstrução Nacional Socialista* w Brazylii, *Partido Nacional Socialista de Mexico*, *Frente Nacionalsocialista Peruano*) i... Japonii (*Kokka Shakaishugi Nippon Rodosha To* – Narodowosocjalistyczna Japońska Partia Robotnicza); działają nawet w takich krajach, jak Rosja (*Natsionalnyj Front*)¹². „Narodowy socjalizm” jest dziś prawdziwie międzynarodowy!

w 1972 lub 1974 r. przez Gary’ego Laucka (wierność pierwowzorowi dawała tu efekt wręcz karykaturalny dzięki np. używaniu języka niemieckiego w partyjnej nomenklaturze), *National Alliance* (William Pierce, 1974), *National Socialist Movement* (Robert Brannen, 1975), *National Socialist White Workers Party* (Allen Vincent, 1976). W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 286–287; J. George & L. Wilcox, *op. cit.*, s. 354, 364–367; J. Ridgeway, *Blood in the Face. The Ku Klux Klan, Aryan Nations, Nazi Skinheads, and the Rise of a New White Culture*, Thunder’s Mouth Press, New York 1990, s. 66–68; „National Vanguard” (National Alliance) nr 11 (1990); *NS Kampfruch* (NSDAP–AO), nr 105 (1994); *Powinności białego rewolucjonisty* (rozmowa z Williamem L. Pierce’em) „Biały Głos”, nr 3–4 (1999); *New Order* (NSDAP–AO), nr 93 (1991); *NSDAP/AO – Informacja wewnętrzna*, „Gniew Ludu”, nr 3 (1999); *Spojrzenie od środka na NSDAP/AO*, [w:] *ibidem*. Odnotować można rosnącą popularność nazizmu czy też poszczególnych jego elementów w tradycyjnej prawicy amerykańskiej, wielu nazistów rekrutowało się np. z szeregów *Ku-Klux-Klanu*.

¹⁰ B. Kozieł, *Od Poujade’a do Le Pena. Radykalna prawica we Francji 1958–1993*, „Szczerebiec”, nr 5 (1995); W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 273–283; M. Maciejewski, *Neonazizm w RFN. Organizacja, działalność, propaganda*, [w:] E. Olszewski (red.), *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu*, Wyd. UMCS, Lublin 2004, s. 221–236.

¹¹ „Fædrelandet” (DNSB), nr 2 (1993); „Gothic Ripples” (C. Jordan), nr 22/23 (1991); *Raport specjalny Maxa Hammera*, „Gniew Ludu”, nr 3 (1999); *Mityngi polityczne*, [w:] *ibidem*; *Legion of St. George*, [w:] *RAC. Patriotyczna scena muzyczna*, jesień 2003. Podobny charakter ma konkurencyjny ruch Hammerskins. *British Hammerskins. New rival for Blood & Honour*, „The Searchlight. Anti-fascist Monthly”, October 1996. O subkulturze skinheads zob. np. J. Tomasiewicz, *Skini idą!*, „Na przełaj”, nr 32 (1991); o religijno-politycznych konotacjach subkultury black-metal – *idem*, *Gdy black metal nie wystarczy*, „Nowe Państwo”, nr 241.

¹² L. Szerepka (red.), *Rosyjskie ugrupowania nacjonalistyczne*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 1995, s. 85. W przypadku japońskich nazistów dla uzasadnienia adaptacji „aryjskiej” doktryny niezbędna jest szczególnie wyrafinowana ekwilibrystyka ideologiczna; wytłuma-

Ideologia lewicowego nazizmu – **strasseryzm** – cieszyła się mniejszą popularnością, zorganizowaną formę przyjmując głównie w Niemczech. Tam działał najpierw *Bund für Deutschlands Erneuerung*, potem *Deutsche Soziale Union* (1956–1964) i *Unabhängige Arbeiter Partei* (od 1961 r.), wreszcie *Freiheitliche Arbeiterpartei* (1978–1994) Friedhelma Bussego. Strasserowcy opowiadali się za socjalną rewolucją narodową, w wyniku której powstałoby bezpartyjne państwo stanowe; Hitlera uważali za zdrajcę niemieckiego socjalizmu. Konsekwentny niemiecki nacjonalizm Strassera (który np. oponował przeciw jakimukolwiek ograniczeniu suwerenności narodowej przez europejską współpracę faszystów) był przyczyną ograniczonej recepcji jego poglądów poza Niemcami. Społeczne idee strasseryzmu inspirowały jednak też neofaszystów w innych krajach. W Wielkiej Brytanii powoływała się na nie w 1975 r. *National Democratic Party* (Anthony Hancock), a w latach 80. jedna z frakcji *National Front*, po 1986 r. wyodrębniona w *The Flag* (Andrew Brons, Joe Pearce)¹³. W USA wpływy strasseryzmu wykazywały np. *American Front* i *White Aryan Resistance*. Drugą z tych organizacji, utworzoną w 1983 r. przez Toma Metzgera, cechował radykalizm społeczny (związany był z nią m.in. działacz anarchosyndykalistycznej IWW John Jewell); Metzger starał się nadać swej grupie nowoczesny charakter, sięgając także po hasła ekologiczne i feministyczne oraz wykorzystując rockową kontrkulturę (zwłaszcza skinheads)¹⁴.

Inne klasyczne ideologie faszystowskie miały w zasadzie zasięg lokalny¹⁵. We Włoszech do tradycji rewolucyjnego **faszyzmu** 1919–1922 i republiki di Salò nawiązywały na przełomie lat 40. i 50. *Fasci d’Azione Rivoluzionaria*; później mussolinizm kultywowany był w szeregach *Movimento Sociale Italiano* przez ta-

zeniem jest teoria turanizmu, która, opierając się na pokrewieństwie lingwistycznym, głosi istnienie „rasy turańskiej” obejmującej zarówno Japończyków, jak i np. Węgrów. M. Darnowski, *Japonia*, „Warun”, nr 2 (2001).

¹³ Na bazie *The Flag* powstała *Campaign for National Democracy*. W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 179–183, 248–249; M. Billig, *Psychology, Racism & Fascism*, „Searchlight”, b.m.w., b.d.w., s. 27. Zob. też *Yesterday & Tomorrow. Roots of the National-Revolution*, Rising Press, London, b.d.w.; *From Ballots to Bombs. Inside Story of the National Front’s Political Soldiers*, Searchlight, London, b.d.w.; J. George & L. Wilcox, *op. cit.*, s. 374–377.

¹⁴ J. Ridgeway, *op. cit.*, s. 166–176; „WAR. White Aryan Resistance”, nr 1–4 (1992), 8 (1993); „WAR Eagle”, nr 1 (1993); „White Sister” (Aryan Women’s League) – dodatek do „WAR”. Można podać też przykłady innych nazistowskich grup feministycznych, jak np. *Women for Aryan Unity*. Jako ekscentryczną ciekawostkę odnotujmy istnienie *Libertarian National Socialist Green Party*, którą nazwano „politycznie poprawnym nazizmem”: jej program – mimo odwoływania się do tradycji NSDAP! – ma charakter ateistyczny, pacyfistyczny, ekologiczny i antyrasistowski, popiera prawa gejów i legalizację narkotyków.

¹⁵ Internacjonalizacja faszyzmu doprowadziła jednak do dyfuzji idei: np. do tradycji Falangi odwoływali się Amerykanie (*American Falangist Party*), do Żelaznej Gwardii – Anglicy (*Third Position*), do republiki di Salò – Francuzi (*Unité Radicale*). Zob. np. *Martyrs*, b.m.w., b.d.w.; N. Lebourg, *Stratégies et pratiques du mouvement nationaliste-révolutionnaire français: départs, desseins et destin d’Unité Radicale (1989–2002)*, „Nation eurasienne”, vol. 2, nr 4 (2004).

kie frakcje, jak *Tendenza Nazionale Popolare* (Giuseppe „Pino” Rauti). Po zwrocie MSI w kierunku liberalnym (1990) powstały faszystowskie grupy *Movimento Fascismo e Libertà* (Giorgio Pisano) oraz *Lega Nazionale Popolare* (Stefano Della Chiaie), a po przekształceniu MSI w *Alleanza Nazionale* (1995) Rauti zorganizował „nostalgików” w *Movimento Sociale Fiamma Tricolore*¹⁶. O ile MFL stara się wiernie odtwarzać faszyzm Mussoliniego, o tyle w innych ugrupowaniach zauważamy jednak tendencję do modernizacji ideologii przez podejmowanie pewnych haseł lewicowych czy rasistowskich¹⁷. Ideologia **futuryzmu** została natomiast podjęta we Francji, gdzie Jean-Marc Vivenza stworzył grupę *Futurisme Européenne Révolutionnaire*¹⁸.

W Hiszpanii ortodoksyjni **falangiści** – zwolennicy Manuela Hedilli – pozostawali od początku w opozycji do reżimu Franco. Ta pronazistowska początkowo formacja w latach 60. przeszła zaskakującą ewolucję w kierunku lewicy – Dionisio Ridruejo napisał: „My, falangiści [...] zbyt późno odkryliśmy, iż synteza¹⁹, o jakiej marzyliśmy we wczesnych latach Falangi [...] nie może być przeprowadzona [...] bez demokratycznej wolności”. Falangistowska lewica organizowała się w kołach doktrynalnych im. Jose Antonio (*Circulos Doctrinales de Jose Antonio*) i Ruchu Dawnych Członków Frontu Młodzieży. W 1966 r. wystąpiła z programem postulującym m.in. oddzielenie Kościoła od państwa, nacjonalizację banków i demokratyczne wybory do parlamentu; 33. rocznicę utworzenia Falangi uczciła manifestacjami pod hasłem „Falanga – tak, Ruch²⁰ – nie”. W 1968 r. pod patronatem Hedilli zawiązany został *Frente Nacional de Alianza Libre*. Po upadku frankizmu powstało kilka organizacji odwołujących się do tradycji falangistowskiej. Najbardziej umiarkowani, związani z Ruchem Narodowym utworzyli w 1975 r. *Frente Nacional Español* (po trzech latach przemianowany na *Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*), na bazie zaś FNAL powstała ultralewicowa (!) *Falange Española de JONS (autentica)*; rok później dawni działacze CDJA założyli „ortodoksyjną” *Partido Nacional Sindicalista* (w 1979 r. połączona z FE-JONS) i „rewizjonistyczną” *Falange Española Independiente*²¹.

¹⁶ B. Kozieł, *Realizm i romantyzm. Radykalna prawica we Włoszech 1946–1993*, „Szczerbiec”, nr 8–9 (1995).

¹⁷ Np. Rauti przeciwstawiał się populistycznym hasłom antyimigracyjnym Finiego, uznając imigrantów za ofiary kapitalistycznego wyzysku Trzeciego Świata. R. Eatwall, *op. cit.*, s. 334. Dla odmiany Franco Giorgio Freda, przywódca *Frente Nazionale*, występował przeciw imigracji z pobudek otwarcie rasistowskich. B. Kozieł, *Formacje...*

¹⁸ J.M. Vivenza, *Le bruit et son rapport historique*, Œuvre Bruitiste, Grenoble, b.d.w.

¹⁹ „Ideałów zwyczajowo przypisywanych prawicy z ideałami typowymi dla lewicy”.

²⁰ *Movimiento Nacional* – oficjalna organizacja frankizmu.

²¹ W 1978 r. od FE-JONS(a) oderwała się jeszcze bardziej radykalna *Falange Española Autentica*, która określiła się jako partia „lewicowa, rewolucyjna i samorządowa” i wraz z komunistami wzięła udział w Światowym Festiwalu Młodzieży na Kubie. B. Kozieł, *Rozwiane złudzenia. Radykalna prawica w Hiszpanii*, „Szczerbiec”, nr 6–7 (1995); J.R. Nowak, *Hiszpania po wojnie domowej (1939–1971)*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1972, s. 51–54, 85–87, 169–171, 246–251; „Nosotros. Somos Quien Somos” (FE-JONS), nr 17–30 (1997–1999).

Rodzime tradycje faszystowskie i parafaszystowskie usiłowały kontynuować pewne kręgi emigrantów z krajów Europy Wschodniej: Ukrainy (*Orhanizacija Ukrajinskich Nacjonalistiw* Stepana Bandery, *Orhanizacija Derżawnoho Wyzwolenienia Ukrajiny* Andrija Melnyka), Chorwacji (*Hrvatski Oslobodilački Pokret* Ante Pavelića), Węgier (*Hungarista Mozgalom* Arpada Henneya), Rosji *Russkoje Obszczenarodnoje Dierżawnoje Diżenije* Evgena Arciuka, *Narodnyj Trudowej Sojuz*), Rumunii (*Mișcarea Legionara Romaneasca* Horii Simy)²². Po upadku komunizmu podjęto próbę wskrzeszenia tych ideologii. W Rosji do tradycji Czarnej Sotni nawiązał *Nacyonalno-Patrioticzeskij Front Pamiat’* Dmitrija Wasiljewa, do przedwojennego rosyjskiego faszyzmu Rodzajewskiego i Wosniackiego – *Russkoje Narodnoje Edinstwo* Alexandra Barkaszowa²³. Na Ukrainie banderowcy odbudowali *Konhres Ukrajinskich Nacjonalistiw* (Jarosława Stećko), a melnykowcy *Derżawna Samostijnist’ Ukrainy* (Wołodymyr Szlemko), do tradycji „późnej” UPA nawiązała *Ukraińska Nacjonalnaja Asambleja* (Jurij Szuchewycz), pojawiły się niezależne grupy, jak *Socjal-Nacjonalnaja Partia Ukrainy*²⁴. W Chorwacji odrodzili się ustasze (HOP – Srećko Pšeničnik), na Węgrzech strzałokrzyżowcy (*Velagnemzeti Nepuralmista Part* – Albert Szabo), w Rumunii Żelazna Gwardia (*Noua Dreaptă* – Radu Sorescu)²⁵. W Polsce ideologię ONR podjęło *Narodowe Odrodzenie Polski* (Adam Gmurczyk)²⁶.

²² C. Andreyev, *General Własow i rosyjski ruch wyzwolenczy*, Gryf, Warszawa 1990, s. 151–159. O przedwojennym faszyzmie rosyjskim zob. np.: W. Laqueur, *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*, HarperCollins, New York 1993, s. 72–85; Mściwoj, *Rosja i faszyzm*, „Aryjski Opór”, nr 7. O Związku Ludu Rosyjskiego jako rosyjskim protofaszyzmie zob. H. Rogger, *Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People*, „Journal of Modern History”, nr 36 (1964); w języku polskim: Ch. Ruud, S. Stiepanow, *Strach. Tajna policja carów*, Colori, Warszawa 2001, s. 148–174, 350, 374, 406–408. O aktywności rumuńskich legionarów świadczy ukazująca się w Monachium *Colectia Europa*, w ramach której publikowano takie książki, jak C. Zelea Codreanu, *Eiserne Garde (An meine Legionäre)*, München 1987.

²³ W. Poliszczuk, *Integralizm nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, t. I, Toronto 1998, s. 141–147; A. Guerin, *Komandosi zimnej wojny*, KiW, Warszawa 1971, s. 66–68, 109–119, 224, 318–320; L. Szerepka, *op. cit.*, s. 23–27, 35–41; J. Bratkiewicz, *Rosyjscy nacjonaści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, ISP PAN, Warszawa 1998, s. 34, także 50–57.

²⁴ B. Berdychowska, *Organizacje nacjonalistyczne na Ukrainie*, [w:] S. Helmerski (red.), *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, A. Marszałek, Toruń 1995, s. 213–216; W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Nomos, Kraków 1998, s. 73–81; R. Potocki, *Nacjonalizm eklektyczny na postsowieckiej Ukrainie. Radykalizm transnacjonalistyczny Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowego*, [w:] E. Olszewski (red.), *op. cit.*, s. 237–251. W przypadku UNA-UNSO pogłębienie socjalradykalizmu i ewolucja w kierunku panslawizmu to kontynuacja przemian zapoczątkowanych w UPA w czasie wojny – zob. J. Tomasiewicz, *Ukraiński ruch narodowy między faszyzmem i nacjonalizmem*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XXVI (2003).

²⁵ *East Europeans continue to look for scapegoats*, „Searchlight”, January 1995; R. Griffin (ed.), *Fascism*, Oxford University Press, Oxford–New York 1995, s. 378.

²⁶ O ideologii NOP szerzej zob. J. Tomasiewicz, *Narodowy radykalizm NOP jako próba modernizacji polskiego nacjonalizmu* (artykuł niepublikowany).

Dla odmiany w krajach Ameryki Łacińskiej mamy do czynienia z ciągłością ideologiczną i organizacyjną takich ruchów, jak *Falange Socialista Boliviana* w Boliwii, *Unión Nacional Sinarquista* w Meksyku, *Acção Integralista Brasileira* w Brazylii. Także w Libanie wciąż istnieją formacje o tradycjach sięgających lat 30., występujące z konkurencyjnymi projektami nacjonalizmu libańskiego (*al-Kata'ib al-Lubnaniya* – Falanga Libańska) i wielkosyryjskiego (*Parti Populaire Syrien* – Syryjska Partia Ludowa, później przemianowana na Syryjską Partię Socjalnacjonalistyczną)²⁷. Pod rządami szacha w Iranie działała *Hezbe Sosiale Mihaniye Kargarane Iranzamin* (Irańska Robotnicza Partia Narodowosocjalistyczna) dr. Davouda Monshizadeha, od 1999 r. dublowana też przez *Hezbe Nasional Sosialiste Iran* (Narodowosocjalistyczna Partia Iranu)²⁸.

3. Neofaszyzm: „faszyzm zreformowany”

Przedrostek „neo” podkreśla różnicę między neofaszyzmem i faszyzmem historycznym, który został poddany rewizji z zachowaniem wszakże rdzenia tej ideologii.

Z jednej strony sposobem modernizowania ideologii faszystowskiej było poszukiwanie demokratycznej legitymizacji. Ugrupowania nurtu „**neofaszyzmu demokratycznego**” oficjalnie wyrzekały się totalitarnej dyktatury (zastępując ją hasłami państwa autorytarnego lub demokracji plebiscytarnej), akcentowały natomiast antykomunizm i obronę tradycyjnych wartości, takich jak rodzina, własność prywatna czy religia. W tym kierunku poszły największe ugrupowania wywodzące się z ruchów faszystowskich: *Deutsche Reichspartei* (1950–1964), *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (pod przywództwem Adolfa v. Thaddena i Martina Mussnuga, 1965–1977) i *Deutsche Volksunion* (założona przez Gerharda Freya w 1971 r.) w Niemczech; *Movimento Sociale Italiani* (zwłaszcza pod kierownictwem Augusto de Marsanicha i Arturo Micheliniego, 1949–1969) we Włoszech; *Front National* Jean-Marie Le Pena (od 1972 r.) i *Mouvement National Républicain* Bruno Mégreta (rozłam w FN 1999 r.) we Francji; kierowane przez Blasa Pinara: *Fuerza Nueva* (do 1982 r.) i jej następca *Frente Nacional* (od 1985 r.) w Hiszpanii; *National Front* (w latach 70.), a następnie *British National Party* Johna Tyndalla w Wielkiej Brytanii²⁹.

²⁷ D. Madeyska, *Liban*, Trio, Warszawa 2003, s. 54; G.P. Wujek, T. Wujek, *Liban i jego problemy*, Wyd. MON, Warszawa 1983, s. 101–102. Ewolucja SPSN w kierunku lewicy sprawia jednak, że być może zasadne byłoby zaklasyfikowanie tego ugrupowania raczej jako postfaszystowskiego.

²⁸ W. Giełżyński, *Rewolucja w imię Allacha*, KiW, Warszawa 1979, s. 85; J. Gerhard, *Zoolityka*, Wyd. MON, Warszawa 1965, s. 285–304.

²⁹ Główne partie tego nurtu (MSI, FN Pinara, później też FN Le Pena) stworzyły w 1978 r. blok wyborczy Europrawica. R. Eatwall, *op. cit.*, s. 317–321, 329–342, 392–402, 412–427; W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 69–99, 202–243, 261–272; B. Kozieł, *Od Poujade'a...; idem, Realizm..., idem, From...; R. Kilar, Francuski Front Narodowy*, Wyd. UJ, Kraków 2001.

Przystosowanie do demokracji, nawet jeśli motywowane było względami taktycznymi, często pociągało za sobą przejście na pozycje demoliberalne (MSI, FN); taki **postfaszyzm** jest składową prawicowego populizmu. Najbardziej znaną formacją postfaszystowską jest *Alleanza Nazionale*, obecnie mająca charakter partii konserwatywnej; za postfaszystowskie można jednak uważać też kolejne wcielenia ruchu gaullistowskiego (utworzone w 1947 r. przez de Gaulle'a *Rassemblement de Peuple Français* często było nazywane faszystowskim), hiszpańską *Partido Popular*³⁰ czy wywodzący się z syjonizmu-rewizjonizmu izraelski *Tnuat ha-Cherut* (Ruch Wolności – wszedł w 1973 r. w skład bloku *Likud*)³¹.

Z drugiej strony klęski wyborcze i pozostawanie w izolacji pchało niektóre ugrupowania (NF, NPD) w kierunku radykalnym; z reguły też na obrzeżu neofaszystowskich formacji wyborczych działały skrajne grupy³². Radykalne frakcje powojennych ruchów faszystowskich kontestowały de moliberalny porządek, nie wyrzekając się jednak radykalizmu rewidowały najbardziej anachroniczne założenia doktryny³³.

³⁰ R. Eatwall, *op. cit.*, s. 377; J. Gerhard, *op. cit.*, s. 228; K. Fekecz, *Państwo hiszpańskie*, KAW, Warszawa 1976, s. 104; K. Sobolewska-Myślik, *System partyjny współczesnej Hiszpanii*, [w:] M. Grzybowski, A. Zięba (red.), *Współczesne systemy partyjne wybranych państw europejskich*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1999, s. 139–142.

³¹ Tak widzi to S. Dymek, *Neofaszyzm przystosowany*, Wyd. MON, Warszawa 1974, s. 324. Mówienie o „żydowskim faszyzmie” budzi kontrowersje, zwolennikiem takiego ujęcia jest jednak np. marksista żydowskiego pochodzenia Lenni Brenner, autor historii syjonizmu-rewizjonizmu: *The Iron Wall. The Zionism-Revisionism from Zhabotinsky to Shamir* (rozdz. 8). W języku polskim zob. D. Yallop, *W pogoni za Szakalem*, DaCapo, b.m.w., 1994, s. 301–303; J.-C. Valla, *Ręka w rękę z Hitlerem*, „Nasza Polska”, 19 X 1997; J. Tomasiewicz, *Judeopoganie*, „Nowe Państwo”, nr 258/259; J. Krawczyk, *W imię Jahwe i Wielkiego Izraela*, „Inny Świat”, nr 15; B. Merhav, *Faszyzm w sercu syjonizmu*, [w:] *ibidem*.

³² Zob. np. „Voce della Fogna”, nr 23–31 (1980–1982); „Nationalisme & République”, nr 1 (1990), 7, 8 (1992); „Jusqu’à Nouvel Ordre”, nr 1 (1999); „Le Ronquer Masque” (Groupe Union & Défense) nr 2; „Tribune Nationaliste” (PNFE) nr 36 (1989), nr 50 (1991); „Militant” (PNF) nr 284 (1990).

³³ Przełomowym impulsem dla transformacji faszyzmu w neofaszyzm wydaje się doświadczenie *Organisation de l’Armée Secrète*. OAS zrodziła się w 1961 r. z oporu przeciw dekolonizacji Algierii, ale dokonała syntezy – jak to ujął jeden z jej liderów Jean-Jacques Susini – dwóch wielkich idei XX w.: nacjonalizmu i reformy społecznej. Ideał korporacyjnej VI Republiki połączyła z teorią *guerre révolutionnaire* zaczerpniętą z arsenału ruchów antykolonialnych; refleksja, że zmierzch europejskiej potęgi zaczął się od klęski 1945 r., prowadziła do hasła Europy jako trzeciej siły. J.M. Bale, *Right-Wing Terrorists and the Extraparliamentary Left in Post-World War 2 Europe: Collusion or Manipulation?*, „Lobster”, nr 18 (1989); B. Moszkiewicz, *Spiskowcy V Republiki*, KiW, Warszawa 1963, s. 40–49, 312–315, 327–340; J. Gerhard, *op. cit.*, s. 230–257. Przedstawiciele najmłodszego pokolenia OAS-owców (z tzw. *OAS-Metro*, czyli Metropolia) utworzyli organizację *Europe-Action*, z której w 1963 r. wyłoniła się klasycznie neofaszystowska grupa *Occident*: antymarksistowska, antyliberalna i... antygaullistowska. F. Duprat, *Les mouvements d’extrême droite en France depuis 1944*, Albatros, Paris, b.d.w., s. 119–179. O *Occident* zob. J. Tojad (Tomasiewicz), *Historia pewnej kariery*, „Najwyższy Czas!”, nr 22 (2002); J.-Y. Camus, R. Monzat, *Les droites nationales et radicales en France*, PUF, Paris, s. 51–52.

Najbliższą tradycyjnemu nazizmowi formą neofaszyzmu stał się „**rasowy nacjonalizm**” czy też „nordycyzm”. Ta *stricte* materialistyczna ideologia ujmowała człowieka jako zjawisko biologiczne, widząc oś historii w „walce ras”, a nierówność traktując jako prawo natury. „Rasowy nacjonalizm” odwoływał się tylko do ludów nordyckich – Germanów i Celtów; faszyzm był traktowany jako produkt „ducha śródziemnomorskiego”, opierający się wyłącznie na zagadnieniach narodowych i społecznych, ale nie rasowych. W 1958 r. nordycyści zorganizowali się w *Northern League*, ich forum stał się także *Northern European Ring* z udziałem m.in. *British National Party*, *National State Rights Party* (USA) i *Nordiska Rikspartiet* (Szwecja). Nieprzypadkowo ugrupowania te rychło stały się bazą WUNS. Kolejne mutacje tego nurtu kładły coraz silniejszy nacisk na „aryjską jedność” rasową, przesuwając się od „rasowego nacjonalizmu” do „uniwersalnego nazizmu”³⁴.

„Łacińską” odmianą neofaszyzmu był natomiast **socjalrasizm**, reprezentowany przez *Nouvel Ordre Européen*. Organizacja ta powstała w 1951 r. w wyniku rozłamu dokonanego w ESB pod hasłem wierności „linii Juliusa Streichera”; jej przywódcami byli René Binet (Francja) i Guy-Armand Amaudruz (Szwajcaria). Socjalrasiści, rewidując tradycyjny nacjonalizm, kładli nacisk na biologiczny rasizm, który uzupełniali (zwłaszcza były trockista Binet) postulatami socjalnymi. Ich celem było odbudowanie potęgi Europy wzdłuż osi Berlin–Rzym dla przeciwstawienia się „negroidalnemu” kapitalizmowi USA i „mongoloidalnemu” komunizmowi ZSRR. Europa miała przyjąć formę Związku Narodowych Państw Robotniczych. NOE utrzymywał kontakty m.in. z *Mouvement Populaire Français*, *Mouvement National Progressiste* i *Restauration Nationale* we Francji, z *Ordine Nuovo* i *Avanguardia Nazionale* we Włoszech, z *Deutscher Block* w Niemczech; z jego inicjatywy powstał *Europäische Arbeiterbewegung*³⁵.

Pewien wpływ na ideologię NOE wywarł „duchowy rasizm” Juliusa Evoli. Jego doktryna „**integralnego tradycjonalizmu**” zawarta w takich pracach, jak *Rivolta contro il mondo moderno* (1934) czy *Orientamenti* (1950), dokonywała rewizji faszyzmu „z prawa”. Evola krytykował faszyzm za modernizm, mate-

³⁴ *Neofaszyzm w Niemczech Zachodnich i na świecie*, Zachodnia Agencja Prasowa, Warszawa–Poznań 1960, s. 341–343; M. Billig, *op. cit.*, s. 7; „League Sentinel” (League of St. George), nr 12; „National Review” (League of St. George), nr 45; „British Nationalist” (BNP), September 1991. Do ostatecznej konsekwencji doprowadził ten kierunek *Church of the Creator*, utworzony w 1973 r. w USA przez Bena Klassenę; COTC propaguje materialistyczny panteizm, eksterminację ras kolorowych i znoszący różnice narodowościowe „rasowy socjalizm” w skali planety. Punkt 1. kreatywnego credo *What We Believe* głosi: „Wierzymy w Wieczne Prawo Natury, które objawione zostało nam przez naukę, historię, logikę i wspólne odczucie”, a punkt 3.: „Wierzymy, że Rasa jest naszą Religią”. B. Klassen, *The White Man’s Bible*, Church of the Creator, Otto, 1981; „Racial Loyalty” (COTC), nr 75 (1991), 84 (1993); *Czym jest kreatywność*, „Gniew Ludu”, nr 3 (1999). Szerzej: J. Tomaszewicz, *Neopoganizm...*

³⁵ P. Rees, *Biographical Dictionary of the Extreme Right Since 1890*, Simon & Schuster, New York–London 1990, s. 10–11, 36; J.M. Bale, *op. cit.*; *Neofaszyzm...*, s. 323–326, 335–338.

rializm i populizm, z ruchów historycznych ceniąc tylko Żelazną Gwardię Codreanu. Swą filozofię oparł na dwóch podstawowych zasadach: Jednostki Absolutnej i Tradycji Pierwotnej (przedchrześcijańskiej ezoterycznej Tradycji indoeuropejskiej, której porzucanie pogrążało świat w dekadencji). W jej imię krytykował chrześcijaństwo jako religię kastrującą heroiczny potencjał elity, mając zarazem świadomość, że powrót do wierzeń przedchrześcijańskich jest niemożliwy. Próbuąc wybrnąć z tej sprzeczności, postulował swego rodzaju „dechryścianizację chrześcijaństwa” i stworzenie hierarchicznego społeczeństwa na wzór gibełńskiego Świętego Cesarstwa. Jedyną drogą odbudowy kastowego „państwa organicznego” miało być przyspieszenie rozkładu współczesnych społeczeństw. Zwolennicy Evoli utworzyli w 1954 r. *Ordine Nuovo* (G. Rauti), a w 1960 r. *Avanguardia Nazionale* (Stefano Della Chiaie). Evolańska koncepcja „ujeżdżania tygrysa” doprowadziła część z nich do terroryzmu (*Ordine Nero* 1973–1975, *Nuclei Armati Rivoluzionari* 1979–1982). Obecnie evolańscy (takie grupy, jak *Movimento Tradizionalista Romano* czy *Centro Studi Tradizionali* w Messynie) zajmują się już tylko metapolityką³⁶.

W mistyczną formę rasizmu wyewoluował też ruch **angloizraelicki** w USA, głoszący, że prawdziwymi Izraelitami są Anglosasi (z czego płynął wniosek, iż Żydzi to pomiot Szatana)³⁷. W latach 40. *Church of Christian Identity* nadał angloizraelityzmowi wymiar jawnie rasistowski: zbawieni mogą zostać tylko aryjscy potomkowie Adama, zbliżający się Armageddon ma być wojną totalną Żydów i kolorowych przeciw Aryjczykom. Najśłynniejszy kościół Chrześcijańskiej Tożsamości to *Church of Jesus Christ Christian*, założony w 1974 r. przez Richarda G. Butlera; w jego teologii Hitler utożsamiany jest z Jezusem Chrystusem. Na bazie CJCC utworzona została „teopolityczna” organizacja *Aryan Nations*, z którą związana była terrorystyczna grupa *The Order*³⁸.

W przeciwnym kierunku – świeckim i „postępowym” – poszedł Belg Jean Thiriart. W czasie okupacji związany z niemieckim nacjonalbolszewickim *Fichtebund*, w 1960 r. przystąpił do *Mouvement d'Action Civique*. W 1962 r. na bazie MAC po-

³⁶ Z. Mikołajko, *Mity tradycjonalizmu integralnego. Julius Evola i kultura religijno-filozoficzna na prawicy*, IFiS PAN, Warszawa 1998; A. Wielomski, *Teoria ras ludzkich Juliusa Evoli*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XXV (2003); *Hiperborejczyk (rozmowa z Bogdanem Koziulem)*, „Frona”, nr 8 (1997); *Manifesto del Movimento Tradizionalista Romano*, Messina 1993; *Krucjata w obronie Graala*, Parzival, Chorzów, b.d.w.; J. Evola, *Etyka aryjska*, Parzival, Chorzów, b.d.w.; *idem, Duch arystokracji a rasizm*, „Frona”, nr 2–3 (1994); *idem, Aryjska doktryna walki i zwycięstwa*, „Szczerbiec”, nr 8–9 (1996); *idem, Indirizzi ed orientamenti per i giovani delle Avanguardie nazionali. Circolo di cultura politica*, Genova, b.d.w.; „Kalki”, nr 2–5; „Rebis”, nr 6–15; „L'Age d'Or”, nr 1, 3, 6–10; „Totalité”, nr 7–10, 15, 18/19, 21–27; „Citadella” (*Centro Studi Tradizionali*), nr 31 (1992); Editions Pardes katalogi 1993–1997; AR – katalog z 1997.

³⁷ Przyporządkowanie ruchu angloizraelickiego do „neofaszyzmu” ma charakter umowny, gdyż angloizraelityzm jest rzadkim przypadkiem ruchu, który nie mając faszystowskich korzeni, wyewoluował w kierunku ideologii bliskiej faszyzmowi.

³⁸ N. Rogacki, *Anglo-izraelityzm, czyli rasowa apokalipsa*, „Frona”, nr 15–16 (1999); *Aryan Nations Theopolitical Platform*, Hayden, b.d.w.; J. George, L. Wilcox, *op. cit.*, s. 368–370.

wstała *Jeune Europe* z sekcjami w 9 krajach, trzy lata później *Parti Communautaire Européen*. Swe poglądy – przede wszystkim ideę Europejskiego Imperium „od Dublina do Bukaresztu” – Thiriart wyłożył w książce *Un Empire de 400 millions d'hommes: l'Europe* (1964). Negował podział na lewicę i prawicę, w walce przeciw satelityzacji Europy i porządkowi jałtańskiemu szukał sojuszników w świecie arabskim i... maoistowskich Chinach. Jego koncepcje ustrojowe – nazwane „komunitaryzmem” – zbliżały się do inspirowanego przez Tito i Ceaușescu narodowego komunizmu. Choć po 1969 r. Thiriart zaprzestał działalności, jego zwolennicy działali przez kilka lat jako *Organisation Lutte du Peuple* (Yves Bataille). Obecnie idee Thiriarta – już jako „Europę od Dublina do Władywostoku” – propaguje założona w 1984 r. *Parti Communautaire Nationale européenne*. Ta kierowana przez Luca Michela organizacja uważa się za ultralewicową i antynazistowską (!)³⁹.

W tym samym czasie ferment ideologiczny w Niemczech przyniósł narodziny **Nowej Prawicy**, łączącej idee przedwojennego rewolucyjnego konserwatyzmu i straseryzmu. W 1964 r. powstało pismo „Junges Forum” (m.in. Lothar Penz), na przełomie lat 60. i 70. niemieccy nowopravicowcy przystąpili do tworzenia swoich organizacji z *Aktion Neue Rechte* na czele⁴⁰. W odróżnieniu od swego niemieckiego odpowiednika francuska *Nouvelle Droite* skoncentrowała się – pod wpływem teorii włoskiego marksisty A. Gramsciego – na „metapolityce”, uznając, że uzyskanie rządu dusz musi poprzedzać zdobycie władzy⁴¹. Fundamentem ideologii ND jest ne-

³⁹ PCN stworzyła nawet specjalną antynazistowską przybudówkę *Europäische Widerstand*. Program partii, powołując się m.in. na Lenina, Stalina i Primo de Riveirę, głosi postulat wszech europejskiej „republiki unitarnej i imperialnej” o jednolitej gospodarce, armii, polityce zagranicznej i prawie (*Manifeste à la Nation Europe*). Partiokracja miałaby zostać zastąpiona systemem monopartyjnym (to PCN miałaby w *chambre européenne* reprezentować ludy Europy) i korporacyjnym (senat, złożony z przedstawicieli „komunitarnych syndykatów”), z silną władzą wykonawczą. Odrzucając „biurokratyczny” socjalizm marksistowski, proponuje własny „socjalizm komunitarny” (*socialisme communautaire*): gospodarkę wielosektorową, w której – przy zachowaniu inicjatywy prywatnej – upaństwowiony zostałyby przemysł zbrojeniowy, produkcja strategiczna, energetyka i służby publiczne, a inne sektory uległyby „socjalizacji” poprzez rozwój samorządu pracowniczego. J. Gerhard, *op. cit.*, s. 179–186; „Correspondance Européenne”, nr 1 (1993); „Conscience Européenne”, nr 15, 19 (1987); „Nation Europe hebdo”, nr 1–4 (1999); „La Lettre Communautariste”, nr 219 (1999); J. Thiriart, L. Michel, *Le socialisme communautaire*, Machiavel, Charleroi, b.d.w.; L. Michel, *Manifeste à la Nation Europe*, Machiavel, Charleroi, b.d.w.; J. Thiriart, *Un Empire de 400 millions d'hommes: l'Europe*, Machiavel, Charleroi 1984; Y. Sauveur, L. Michel, *Esquisse du communautarisme*, Machiavel, Charleroi, b.d.w.; L. Michel, *Où va l'opposition nationale-européenne*, Machiavel, Charleroi, b.d.w. Szerzej o nacjonal-komunitaryzmie europejskim: J. Tomaszewicz, „Wielka Europa” w wizji Jeana Thiriarta (w druku).

⁴⁰ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 251–261.

⁴¹ Dlatego Nowa Prawica skoncentrowała się na szukaniu naukowego uzasadnienia dla swoich poglądów, wykorzystując odkrycia z zakresu etologii, socjobiologii, antropologii, których dokonali Konrad Lorenz, Arthur Jensen, Edward E. Wilson, Hans Eysenck, Richard Dawkins, ale też indoeuropejską mitologię, skodyfikowaną przez Mirceę Eliadego, Roberta Gravesa, Louisa Rougiera i George'a Dumezila. Por. B. & J. Szacny (red.), *Człowiek, zwierzę społeczne*, Czytelnik, Warszawa 1991 (zwłaszcza R. Lynn, *Socjobiologia nacjonalizmu*, *ibidem*, s. 377–388); J. Tomaszewicz, *Socjobiologia: człowiek jako zwierzę*, [w:] *Silva Rerum – ekologiczne miscellanea*, Zielone Brygady, Kraków 1998.

gacja egalitaryzmu, prowadzona z pozycji naturalistycznych (choć zarazem dystansowano się od biologicznego determinizmu). Źródła egalitaryzmu widziano w chrześcijaństwie (z czego wynikały neopogańskie fascynacje nowoprawicowców), przejawy – zarówno w komunizmie, jak i amerykańskim. Nowa Prawica poddawała też krytyce tradycyjny nacjonalizm, zastępując go regionalizmem i paneuropeizmem. Sztandarową postacią Nowej Prawicy pozostaje Alain de Benoist (autor m.in. *Vu de droite*, 1978), najważniejszą organizacją – utworzona w 1968 r. *Groupement de Recherche et d'Etudes pour la Civilisation Européenne*⁴².

Różne nurty „faszystowskiego rewizjonizmu” wraz z tradycyjnymi doktrynami faszystowskimi i parafaszystowskimi (jak niemiecki straseryzm, hiszpański falangizm, rumuński legionaryzm, argentyński peronizm czy brytyjski dystybutyzm) oraz... Trzecią Teorią Światową M. Kaddafiego przyczyniły się do narodzin nurtu narodowo-rewolucyjnego – **terceryzmu**⁴³. Terceryści głosili hasło Trzeciej Drogi (między socjalizmem i kapitalizmem), Trzeciej Pozycji (między lewicą i prawicą) oraz „trzeciej siły” (Europy między USA i ZSRR). W 1977 r. grupa młodych sympatyków MSI utworzyła grupę *Terza Posizione*. Po rozbięciu TP przez policję niektórzy jej działacze (np. Roberto Fiore) znaleźli azyl w Wielkiej Brytanii, gdzie zainspirowali frakcję „political soldiers”, która w latach 1983–1986 przechwyciła kontrolę nad NF. W 1988 r. we Francji *Parti des Forces Nouvelles* (radikalny rozłam z FN) i *Mouvement Nationaliste Révolutionnaire* połączyły się w *Troisième Voie* (Jean-Gilles Malliarakis). W Hiszpanii w tym samym roku powstała *Vanguardia Nacional-Revolucionaria* (Jorge Gimeñez Tejedor), a rok później *Tercera Via Solidarista* (Alberto Torresano), skupia-

⁴² B. Köpeczi, *Neokonserwatyzm i Nowa Prawica*, KiW, Warszawa 1986, s. 121–141; M. Węgierski, *Europejska Nowa Prawica*, „Arcana”, nr 6 (1996); Konopko, *op. cit.*; J. Tomasiewicz, *Przeciwko równości i demokracji: Nowa Prawica we Francji*, „Myśl Polska”, nr 21 (1993); SOL (Solidaristische Volksbewegung), nr 2–3, 4 (1976–1977), 1 (1980); *Register 25 Jahre*, „Junges Forum”, nr 4–5 (1988); „Wir Selbst”, nr 2 (1984); „Diorama Letterario”, nr 124, 138, 142, 158; „Elementi”, nr 1, 2, 3–6 (1983), 1–2, 3, 6, 7, 9 (1991); „Futuro Presente”, nr 1–7 (1992–1995); „Teksten, Kommentaren en Studies”, nr 62–100 (1991–2001); „Vouloir”, nr 47–122/123 (1988–1995); „Orientations”, nr 4–13 (1983–1992); „Synergies. Nouvelle Ecole Politique Européenne”, dodatek do „Vouloir”, nr 105 (1993); „Nouvelle Ecole”, nr 45 (1988/1989); „Perspectives”, nr 1–10; „Scorpion”, nr 15; „Hesperides”, nr 3; „The Revolutionary Conservative” (Revolutionary Conservative Caucus), nr 1 (1994); „Trasgressioni”, nr 6 (1998). Odnotować jednak należy, że jeszcze w latach 80. od ND oderwał się technokratyczny (bliższy Nowej Prawicy anglosaskiej) *Club d'Horloge*, a w 1993 r. *Synergies Européennes* (Gilbert Syncir, Robert Steuckers), przeciwne idei współpracy z ultralewicą. *Notes sur Synergies Européennes*, „Europe Combattante”, nr 29.

⁴³ Na temat dystrybutyzmu: H. Belloc, *An Essay on the Restoration of Property*, Wheatsheaf Books, Belfast, b.d.w.; *idem*, *The Alternative*, Distributist Books, London, b.d.w.; S. Sagar, *Distributism*, Distributist Books, London, b.d.w. Swe idee Kaddafi wyłożył w: M. al-Kaddafi, *Zielona książka*, Światowy Ośrodek Studiów i Badań nad „Zieloną Książką”, Trypolis 1991. Recepcję kaddafizmu potwierdza np. wydawanie specjalnego biuletynu „Solidarité Libye” przez *Nouvelle Résistance* (nr 1, 3 z 1995). Warto też odnotować inspirację tzw. *Tendenza Terceirista* – jednej z frakcji nikaraguańskiego lewicowego [sic!] ruchu sandinistów. B. Kozieł, *Formacje...* Por. W. Giełżyński, *Rewolucja w imię Augusta Sandino*, Iskry, Warszawa 1979, s. 218–219.

jąca różne odpryski falangistów. Włoską odnogą ruchu tercercystycznego był *Fronte Europeo di Liberazione* (Marco Battara). Ewolucję w kierunku narodowo-rewolucyjnym przeszła po 1977 r. zmarginalizowana NPD w Niemczech. Europejscy tercercyści koordynowali swą działalność poprzez tzw. *Groupe du 12 Mars*, utworzoną w 1988 r. w Brukseli⁴⁴.

Upadek komunizmu przyniósł kryzys ruchu tercercystycznego – idea „trzeciej drogi” przestała być aktualna wobec zaniknięcia „drugiej”. W Wielkiej Brytanii w 1990 r. doszło do rozłamu NF na *Third Way* Patricka Harringtona (określającą się jako „radykalne centrum” i szukającą miejsca w głównym nurcie brytyjskiej polityki) oraz *International Third Position* (obecnie *England First*) Dereka Hollanda, pozostającą pod wpływem katolickiego tradycjonalizmu (Bractwo św. Piusa X) oraz tradycji Franco i Pétaina⁴⁵. Natomiast na kontynencie część tercercystów przeszła na pozycje **nacjonalbolszewizmu** (reprezentowanego przed 1945 r. przez Ernsta Niekischa i Nicolę Bombacciego, a na przełomie lat 60. i 70., przez „nazi-maoistowskie” ugrupowanie *Lotta di Popolo* Serafino de Luia). Do ugrupowań nacjonalkomunistycznych należały PCN w Belgii, *Nouvelle Résistance* (rozłam dokonany w 1991 r. przez Christiana Boucheta w TV) we Francji, *Nuova Azione* (odprysk FEL, w 1993 r. połączony z *Movimento Popolare Antagonista* Luigi Costy) we Włoszech; swego partnera odnalazły w rosyjskiej *Natsional-Bolshevistskaia Partia* Eduarda Limonova⁴⁶. Ideologiczne poszukiwania do-

⁴⁴ B. Kozieł, *Formacje...; idem, Od Poujade'a...; idem, Rozwiane...; idem, Realizm...*; J. Tomaszewicz, *Trzecia Droga – narodowy-radykalizm w Europie*, „Prawica Narodowa”, nr 4 (1990); „Tribuna de Europa” (Vanguardia Nacional Revolucionaria), nr 1, 2 (1993); „Groupe du 12 mars: Perspectives pour une défense européenne autonome” – dodatek do „Vouloir”, nr 65–67 (1990); *Die Thesenpapiere der Jungen Nationaldemokraten*, Stade, b.d.w.; „Révolution Européenne” (Troisième Voie), nr 19, 20, 22 (1989), 26, 28–29 (1990), 42–44 (1993); „Tambour des Peuples” (Ligue Nationaliste Révolutionnaire), nr 2, 3, 4 (1991); „Eurofensive” (Forces Régionales), nr 4 (1993); „Espace Nouveau”, nr 10 (1990); „Alternative Terceriste” (TV), nr 24–29 (1990–1991); „Jeune Résistance”, nr 1–19 (1995–2001); „Résistance!”, nr 2–11 (1998–2000); „Incursione”, nr 0; „Freikorps” (Organizzazione Aurora), nr specjalny (1991); „Orientamenti e Ricerca”, nr 3, 4 (1990), 22, 23 (1994); „La Contea”, nr 61–62 (1991); „Ofensiva” (Movimento Ação Nacional), nr 2 (1990); „Revolucion Europea” (TVS), nr 3 (1990); „Sin Tregua”, nr 19–24 (1992–1993); „Bandera Negra” (Acción Radical), 17–19 (1992); „Neue Zeit” (Sache der Völker), nr 2 (1984); „Vorderste Front” (Nationaldemokratischer Hochschulbund), nr 2 (1991); „Einheit und Kampf” (Junge Nationaldemokraten), nr 2, 4, 8 (1990); „Junge Stimme” (JN), nr 30/31 (1989); „National Front News”, nr 121, 126; „The Nationalist” (National Democratic Front), nr 31–58 (1988–1990); „Ulster Nation”, nr 6.

⁴⁵ Obie grupy głoszą doktrynę ekonomiczną „dystrybucyzmu”, obie rozumieją nacjonalizm jako „etnopluralizm”, obie propagują zaangażowanie ekologiczne. Zob. J. Trojan (Tomaszewicz), *Trzecia Droga – od faszyzmu ku anarchizmowi?*, „Mać Pariadka”, nr 8; *Deklaracja Zasad International Third Position*, Warszawa, b.d.w.; „Kent Crusader” (ITP), nr 2, 3; „Isleworth Liberator” (ITP), nr 1; „Liberation” (ITP), nr 3; „White Eagle” (ITP), nr 3, 4; „Northern Rising” (ITP), nr 5; „Ulsterdawn” (ITP), nr 1, 2; „Final Conflict” (ITP), nr 5; „Third Way” (TW), nr 3–20.

⁴⁶ Zob. J. Tomaszewicz, *Między faszyzmem i anarchizmem – nowe idee dla Nowej Ery*, Pyskowice 2000, s. 50–64; E. Lobkowicz, *O metafizyce nacjonal-bolszewizmu*, „Frona”, nr 11–12

prowadziły niektórych nacjonalistów aż do **narodowego anarchizmu**. Prekursorem tego nurtu były w latach 1983–1990 inspirowane filozofią Nietzschego *Bases Autonomas* w Hiszpanii (i ich sukcesor *Frente Autonomo*); w 1998 Troy Southgate stworzył na bazie *English Nationalist Movement* (odprysk ITP) nacjonalanarchistyczną *National Revolutionary Faction*⁴⁷.

4. Parafaszyzm: faszyzm „rozwodniony”?

Potocznie miano neofaszyzmu przydawane jest wszystkim ugrupowaniom pozasystemowej prawicy, u których można dostrzec choćby śladowe podobieństwo do ideologii faszystowskiej. Zwłaszcza w krajach pozaeuropejskich skrajna prawica i jej odpowiedniki wykazują szczególnie wiele cech specyficznych, jako że współczesne trendy nakładają się tam na lokalne tradycje polityczne i kontekst kulturowy⁴⁸. Choć nie wyczerpują one znamion autentycznego faszyzmu, warto je chociaż wymienić.

W **Europie Zachodniej** o faszyzowanie oskarżane są prawicowe ruchy populistyczne, takie jak *Die Republikaner* w Niemczech, *Freiheitliche Partei Österreichs* w Austrii, *Schweizerische Volkspartei* w Szwajcarii, *Fremskrittspartiet* w Norwegii, *Dansk Folkeparti* w Danii, *List Pim Fortuyn* w Holandii. Na ogół nie mają one związków z historycznym faszyzmem (np. FPÖ wywodzi się z ruchu liberalnego), w swych programach łączą liberalny program ekonomiczny z postulatami antyimigracyjnymi i antykryminalnymi (czasem też eurosceptycz-

(1998); A. Kuź, *Pułapka na myszy, czyli jak spotkałem gauleitera Magadanu*, „Frona”, nr 19–20 (2000); M. Gallina, *Limonow bez winy i wstydu*, „Frona”, nr 25–26 (2001); M. Agursky, *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR*, Boulder, Westview Press, 1987; L. Michel, *Mythes et realites du national-bolchevisme 1918–1933*, „Vouloir”, nr 105/106/107/108 (1993); J.M. Bale, *‘National Revolutionary’ groupuscules and the resurgence of ‘Left-Wing’ Fascism. The case of France’s Nouvelle Resistance*, „Patterns of Prejudice”, vol. 36, nr 3 (2002); S. Shenfield, *Dugin, Limonov and the National-Bolshevik Party*, „La Nation eurasiennne”, nr 3 (2004); M. Mathyl, *The National-Bolshevik Party and Arctogaia: two neo-fascist groupuscules in the post-Soviet political space*, „Patterns of Prejudice”, vol. 36, nr 3 (2002); L. Suchanek, *Parias i Heros. Twórczość Eduarda Limonova*, Wyd. UJ, Kraków; „Orion” (1992–1995); „Lutte du Peuple” (NR), nr 1–28 (1991–1995); „La Voix du Peuple” (NR), nr 33–35 (1996–1997); „Spartacus”, nr 2, 4 (1997), 9, 10 (1999); *Pour la Cause du Peuple. Manifeste de Nouvelle Résistance*, Nantes, b.d.w. O polskiej wersji nacjonalbolszewizmu zob. J. Tomasiewicz, *Religia, naród i państwo w neopogańskiej filozofii Jana Stachniuka*, „Nomos”, nr 24/25 (1998–1999).

⁴⁷ Narodowy anarchizm jest już raczej formą postfaszyzmu. J. Tomasiewicz, *Anarchia w imię Nietzschego*, „Gazeta An Arche”, nr 35; „A Por Ellos” (*Bases Autonomas*), nr 5, 8, 10 (1993); *Introduction to the English Nationalist Movement*, Dover, b.d.w.; „The Crusader” (ENM), nr 1; „English Alternative” (National Revolutionary Faction).

⁴⁸ Dyskusyjny jest problem występowania faszyzmu w krajach pozaeuropejskich (według J. Bartyzela faszyzm charakterystyczny jest dla „cywilizacji łaćńskiej”), z pewnością jednak występują tam ruchy będące naśladownictwem lub odpowiednikiem faszyzmu europejskiego. J. Bartyzel, *Faszyzm*, [w:] *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. VI: *Evola Julius – Gestapo*, Radom 2001, s. 61–122.

nymi i konserwatywnymi obyczajowo)⁴⁹. Z powodu swej ksenofobii i zaangażowania w konflikty etniczne w podobny sposób bywały klasyfikowane niektóre regionalne ugrupowania separatystyczne (np. *Lega Nord* w Padanii, *Vlaams Blok* we Flandrii, *Strollad Broadel Breiz* w Bretanii) i irredentystyczne (jak *Befraiungsschuss Südtirol* w Górnej Adydze czy *Ethniki Organosis Kipriotikis Apeleftheros* na Cyprze), a w Ulsterze unionistyczne (*Democratic Unionist Party*)⁵⁰.

W Rosji nacjonalizm znalazł wyjątkowo dobre warunki rozwoju. Tamtejsze ruchy parafaszystowskie prezentują szerokie spektrum – od monarchizmu i konserwatyzmu (np. *Dwizenije Intellektualow Konsierwatorow*) przez populistyczny nacjonalliberalizm (*Libieralno-Diemokratyczeskaja Partija Rossii* Żyrinowskiego) po nacjonalkomunizm (*Rossijskaja Kommunistyczeskaja Raboczaja Partija* Wiktora Anpilowa) i narodowy anarchizm („neoscytiański” *Czornyj Pieriediel Ziemli i Woli* Władimira Kotlarowa)⁵¹. Na szczególną uwagę zasługuje jednak oryginalna ideologia eurazjatyizmu. Ta „geopolityczna mistyka” zakłada istnienie odrębnej cywilizacji eurazjatyckiej, której rdzeniem jest wieloetniczny (słowiańsko-turecki) rosyjski naród państwowy. Misją Rosji jest stworzenie kontynentalnego imperium opartego na prawosławiu i kolektywistycznej „soborności”. Czołowym teoretykiem współczesnego eurazjatyizmu jest Aleksandr Dugin, wydawca pisma „Elementy” i twórca stowarzyszenia „Arktogaja”; wyraźny jest wszakże wpływ tej ideologii na takie organizacje, jak np. *Kommunistyczeskaja Partija Rossijskiej Fiedieracyi* Giennadija Ziuganowa⁵².

⁴⁹ Choć niekoniecznie: holenderska LPF opowiadała się za integracją europejską i liberalizmem obyczajowym. Dlatego określenie tego typu ruchów mianem „narodowego populizmu” jest nie do końca słuszne (por. U. Altermatt, *Narodowy populizm w Europie Zachodniej*, „Znak”, nr 10 z 1993). Szerzej zob.: R. Herbut, *Partie dalekiej prawicy w Europie Zachodniej*, [w:] E. Olszewski (red.), *op. cit.*, s. 101–111; J. Tomaszewicz, *Faszyzm? Populizm? Liberalizm?*, „Sprawy Polityczne”, nr 17–18 (2002); *idem*, *Liberalowie czy faszyści*, „Najwyższy Czas!”, nr 14 (2000); Die Republikaner: *Wir Machen Uns Stark... Fur Deutsche Interessen. Parteiprogramm 1993*, Augsburg 1993. Zob. też rzeczową analizę programu FN w: R. Kilar, *op. cit.*, s. 53–80.

⁵⁰ J. Tomaszewicz, *Współczesne ruchy regionalistyczne w Europie Zachodniej*, „Sprawy Narodowościowe”, t. VI, z. 2; C. Romiti, „*Razzismo*” o *difesa dei propri legittimi interessi?*, Edizioni Vento del Piemonte, Torino 1993; W. Gruszka, *Konflikt w Irlandii Północnej*, Wyd. MON, Warszawa 1977, s. 109–110, 159; R. Bielecki, *Jedność czy autonomia*, Wyd. MON, Warszawa 1977, s. 104–123; J. Stefanowicz, *Bunt mniejszości. Współczesne separatyzmy narodowe*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977, s. 112–115, 156–181; B. Nitecka-Jagiełło, *Cypr – anatomia konfliktu*, Wyd. MON, Warszawa 1975, s. 33–43, 209–213; P. Berresford Ellis, *The Celtic Dawn. A history of Pan Celticism*, Constable, London 1993, s. 89, 112.

⁵¹ W. Górecki, *Socjalizm z zapachem onuc i nowy podział świata*, „Frona”, nr 7 (1996); W. Żyrinowski, *Ostatni wagon na północ*, „Frona”, nr 7 (1996); A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Atla2, Wrocław 2001, s. 174–176, 193, 202–204, 216; L. Szerepka, *op. cit.* O ruchu scytiańskim i jego epigonach zob. I. Massaka, *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, FUNNA, Wrocław 2001, s. 93–116, 197–206.

⁵² *Czekam na Iwana Groźnego (rozmowa z Aleksandrem Duginem)*, „Frona”, nr 11–12 (1998); J. Massaka, *op. cit.*; B. Koziół, *Cień Turanu. Idee rosyjskiej Nowej Prawicy*, „Stańczyk”, nr 2 (1994). Por. A. Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*,

W USA słabość tradycji faszystowskich sprawiła, że główny nurt radykalnej prawicy stoi na gruncie porządku konstytucyjnego⁵³. W latach 60. były to ugrupowania hołdujące spiskowym teoriom o komunistycznej infiltracji w rządzie USA: *John Birch Society* (utworzone w 1958 r. przez Roberta Welcha), *Minute-men* (Robert DePugh), *Christian Anti-Communist Crusade* (Frederic Schwartz), *Liberty Lobby* (Willis Carto). W niektórych przypadkach (jak *Liberty Lobby*) klasycznie prawicowy, konserwatywno-liberalny program uzupełniała domieszka antysemityzmu i rasizmu, ale np. JBS dystansowała się od takich tendencji⁵⁴. Obecnie amerykańską radykalną prawicę współtworzą tradycyjni (tj. niefaszystowscy) rasiści typu *Ku-Klux-Klanu*, fundamentaliści protestanccy (zwłaszcza tzw. *Christian Reconstructionism*) i obrońcy Konstytucji, organizujący się przeciw nadużyciom rządu centralnego m.in. w milicjach obywatelskich. Ich poglądy próbują wnosić w system polityczny takie partie, jak *American Independent Party* (wyłała się w 1968 r. z Partii Demokratycznej pod wodzą George'a Wallace'a), *Populist Party of America* (utworzona w 1987 r., popierała „Bo” Gritza), a przede wszystkim *American First Party* Patricka Buchanana (od 2002 r.)⁵⁵. Swoją odmia-

Katowice 1996; R. Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Ibidem, Łódź 2000; A. Pomorski, *Duchowy proletariusz. Przyczynek do dziejów lamarkizmu społecznego i rosyjskiego kosmizmu XIX–XX wieku (na marginesie antyutopii Andrieja Platonowa)*, OPEN, Warszawa 1996; blok tekstów *Dossier: L'Eurasisme contemporain*, „La Nation eurasiennne”, nr 1 (2003). Nasycanie w niektórych krajach ideologii komunistycznej pierwiastkami nacjonalistycznymi sprawiło, że i partie tego nurtu (oprócz KPRF także np. *Socijalisticka Partija Srbije* czy *Partidul Socialist Român*) nieraz oskarżane są o pokrewieństwo z faszyzmem. Zob. I. Čolović, *Polityka symboli*, Universitas, Kraków 2001, np. s. 178–181, 212–216; A. Buzgalin, *The Russian communist party: the view from the left*, „Prism”, vol. 3, Issue 11 (July 11, 1997); R.J. Miedwiediew, *Ideologia Żuganowa*, „Dziś”, nr 11 i 12 (2002).

⁵³ O intelektualnych tradycjach amerykańskiego parafaszyzmu na przykładzie L. Dennisa i E. Hoffera zob. R. Tokarczyk, *Współczesna amerykańska myśl polityczna*, KiW, Warszawa 1981, s. 184–189.

⁵⁴ J. George & L. Wilcox, *op. cit.*, s. 214–224, 251–265, 274–298; J. Ridgeway, *op. cit.*, s. 58–66. W języku polskim bodaj tylko publicystyka W. Górnickiego, *Giaur wśród jankesów*, KiW, Warszawa 1963, s. 81–90.

⁵⁵ J. Sobieraj, *Ku Klux Klan*, Bellona, Warszawa 2004; F. Clarkson, *Christian reconstructionism. Theocratic dominionism gains influenc*, „Public Eye Magazine”, vol. VIII, nr 1 & 2, March/June 1994; *Christian Anti-Communism Crusade* (biuletyn CACC), nr 3, 17 (1991), 1, 6, 8 (1992), 4, 7 (1993); „Populist Observer” (Populist Party), nr 66–68 (1991); „The Klansman”, nr 147–157 (1990–1992); „The Truth at Last”, nr 336–378; „Liberty Bell”, nr 11, 12 (1990); „The Spotlight”, nr 36 (1991), 22 (1992), 20 (1993). Rasizm zarzucany jest też separatystom Południa (*League of South*), zarazem radykalniejsza frakcja rasistów postuluje utworzenie tzw. *White Bastion* w stanach północno-zachodnich. O milicjach i pokrewnych grupach zob. B. Hoffman, *Oblicza terroryzmu*, Bertelsmann Media, Warszawa 1999, s. 101–116. W odmiennym świetle prezentuje milicje J. Sierpiński, „Antyfaszyści”, *zastanówcie się! Słowo w obronie niesłusznie oskarżanych o faszyzm*, „Mać Pariadka”, nr 8–9 (1996); *idem*, *Bomby w górę!*, „Mać Pariadka”, nr 1–2 (1998). Skrajne skrzydło konstytucjonalistów stanowił farmerski ruch *Posse Comitatus* – swoisty konserwatywny anarchizm, który uznaje za legalną jedynie władzę wybieranego w powiecie szeryfa. J. George & L. Wilcox, *op. cit.*, s. 372–374; J. Tomasiewicz, *Posse Comitatus: konserwatywni anarchiści Ameryki*, „Stańczyk”, nr 2 (1996); J. Ridgeway, *op. cit.*, s. 109–141.

Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi 28, 2005

© for this edition by CNS

nę parafaszyzmu mają nawet Afroamerykanie – *Nation of Islam* Louisa Farrakha – propaguje mistyczną ideę wyższości rasy czarnej i hasła antysemitowskie⁵⁶.

Radykalna prawica **australijska** pozostaje kopią europejskiej – współistniały tu nurty: monarchistyczny (*Confederate Action Party*), populistyczny (np. *Australian Community Movement*), nacjonalistyczny (*National Action*) i neonazistowski (przede wszystkim *Australian Nationalist Movement*). Największe znaczenie zdobyła w latach 90. populistyczna *One Nation Party* (Pauline Hanson)⁵⁷. W **Kanadzie** tradycje populistycznego ruchu *Social Credit* kontynuuje – choć w złagodzonej postaci – *Reform Party*, działają też radykalne rasistowskie grupy, takie jak *Heritage Front*; niewielkie natomiast wpływy z powodu przejęcia ruchu niepodległościowego przez lewicę ma *Droite Nationale* w Quebecu⁵⁸.

W krajach **Ameryki Łacińskiej** począwszy od lat 30. rozkwit przeżywały „faszyzujący/radykalne” (określenie M. Kuli) ruchy populistyczne, takie jak *febreristas* w Paragwaju, APRA w Peru, *getulismo* w Brazylii, *Acción Democrática* w Wenezueli, „chrześcijańska i boliwaryjska” formacja dyktatora Pinilli w Kolumbii. Ich rozwój potoczył się jednak w zaskakujących nieraz kierunkach: w Chile *Falange Nacional* przekształciła się w centrolewicową chadecję, a zwolennicy dyktatora Ibañeza (*Acción Popular Independiente*) odnaleźli się we froncie Jedności Ludowej S. Allende. Boliwijski *Movimiento Nacionalista Revolucionario*, jeszcze w 1952 r. klasyfikowany jako „faszystowski”, po secesji lewicy (*Partido Revolucionario de la Izquierda Nacional*, 1964) przekształcił się w formację centrową. Dezintegracji uległ ruch peronistowski, którego spektrum rozciągało się od ultraprawicy (*Alianza Anticomunista Argentina*) po skrajną lewicę (*Montoneros*); główny nurt peronizmu skupiony wokół prezydenta C. Menema przyjął w latach 90. orientację liberalną⁵⁹. Natomiast prawicowe dyktatury woj-

⁵⁶ T.P. Terlikowski, *Wyznawcy czarnego Allacha*, „Frona”, nr 27–28 (2002); R.R. Ludwikowski, *Murzyński radykalizm w USA. Czarni Muzułmanie, Czarna Władza, Czarne Pantery*, PWN, Warszawa 1972, s. 48–72. O wczesnym afroamerykańskim parafaszyzmie – garveizmie – zob. E. Nowicka, *Afrykanie z wyboru. Afryka w świadomości Murzynów amerykańskich*, Warszawa 1979, s. 267 i n.

⁵⁷ J. Saleam, *The Other Radicalism. An Inquiry into Contemporary Australian Extreme Right Ideology, Politics and Organization 1975–1995*.

⁵⁸ *The Socred-Commie Alliance*, „Spartacus”, nr 10 (1999); *Interview with the Heritage Front*, „Spartacus”, nr 9 (1998); M. Wegierski, *Chaos na kanadyjskiej scenie politycznej*, „Zielone Brygady”, nr 6 (2000); „Cahiers de Jeune Nation”, nr 6 (1993), 8 (1994). Poglądy radykalnej prawicy kanadyjskiej wyraża G. Grant w: *Lament for a Nation. The Defeat of Canadian Nationalism*, Carleton University Press, 1995.

⁵⁹ Złożoność zjawiska latynoamerykańskiego populizmu podkreśla jego współczesne wcielenie – *Movimiento Bolivariano Revolucionario* Hugo Chaveza w Wenezueli. T. Lępkowski (red.), *Dzieje Ameryki Łacińskiej*, t. 3, KiW, Warszawa 1983, s. 69–72, 87, 99–100, 104–117, 121–123, 188, 216–217, 224–227, 247–259, 268–276, 423; M. Kula, *Brazylijski żetulizm jako ustrój autorytarny*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1 (1978); *idem*, *Anatomia rewolucji narodowej (Boliwia w XX wieku)*, Leopoldinum, Wrocław 1999, s. 26–28, 47–49, 59–65, 157–176; W. Czyżowicz, *Republika Boliwijska*, KAW, Warszawa 1984, s. 86–106; M. Marczevska-Rytka, *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Wyd. UMCS, Lublin 1995, s. 89–118; „Lucha Peronista”, nr 4 (1991). O podobnym

Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi 28, 2005

© for this edition by CNS

skowe, określane przez lewicę mianem „faszystowskich”, na ogół nie szukały masowego poparcia społecznego; choć czasem dysponowały politycznym zapleczem (takie grupy, jak *Movimiento de Liberación Nacional* w Gwatemali, *Patria y Libertad* w Chile czy *Organización Democrática Nacionalista* w Salwadorze), to ich ideologia była raczej reakcyjna niż faszystowska⁶⁰.

Na **Bliskim Wschodzie** faszyzm pojawił się jako odprysk laickiego nacjonalizmu. Wiele ugrupowań skrajnej prawicy – motywowanych czy to świeckim syjonizmem czy to ortodoksyjnym judaizmem – działa w Izraelu: ruch *Gush Emunim* – Blok Wiernych (założony w 1974 r. przez młodych aktywistów Narodowej Partii Religijnej) i wyrosła z niego partia *Tehiya* – Odrodzenie, a także *Tsomet* – Skrzyżowanie (gen. Rafael Eitan), *Moledet* – Ojczyzna (gen. Rehavam Zeevi) czy *Kach* – Właśnie Tak (Meir Kahane)⁶¹. Główną siłą ultraprawicy tureckiej w latach 1969–1980 była panturkistyczna *Milliyetçi Hareket Partisi* (Partia Ruchu Narodowego) płk. Alpaslana Türkesa, dysponująca bojówkami *Bozkurtlar* – Szarych Wilków w sile ponoć 300 tys. Do stworzenia Wielkiego Iranu na obszarze całego Płaskowyżu Irańskiego dąży od końca lat 40. *Hezbe Pan Iranist* (Partia Panirańska). Także panarabskie ruchy nacjonalistyczne – baasizm (*Hizb al-Baas al-Arabi al-Ishtiraki*, Socjalistyczna Partia Odrodzenia Arabskiego) i naseryzm – oceniane były niejednokrotnie jako faszystowskie czy faszyzujące, co nie przeszkadzało im jednak w zawieraniu sojuszy z marksistowską lewicą⁶².

ruchu w Urugwaju – herrerystach – zob. przypis na s. 93 w: M.E. Gilio, *Tupamaros*, KiW, Warszawa 1973. O skrajnej prawicy w Kolumbii M. Gawrycki, *Między wojną a pokojem – narodowe i międzynarodowe koncepcje rozwiązania konfliktu zbrojnego w Kolumbii*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2004, s. 53, 96.

⁶⁰ J. Lukowski, *Skrajna prawica i ruchy faszystowskie w Ameryce Łacińskiej*, [w:] F. Ryszka (red.), *Ekstremizm prawicowy we współczesnym świecie*, PWN, Warszawa 1980, s. 109–163; J. Tomasiewicz, *Terroryzm na tle przemocy politycznej (zarys encyklopedyczny)*, Apis, Katowice 1993, s. 221, 241–242, 325, 328; R. Kapuściński, *Chrystus z karabinem na ramieniu*, Czytelnik, Warszawa 1976, s. 119–124; J. Klechta, *Salwador – kronika nienawiści*, Wyd. MON, Warszawa 1985, s. 72–76; M. Chmara, *Klasy społeczne i partie polityczne Republiki Chile 1964–1973*, PWN, Warszawa 1978, s. 123, 125–128, 173–175; E. Labarca Goddard, *Chile w czerwieni*, KiW, Warszawa 1973, s. 222–223; M. Kula, *op. cit.*, s. 133–135; J. Gitlin, *Nad Rio de la Plata*, KiW, Warszawa 1958, s. 116–118; J. Gerhard, *op. cit.*, s. 262–278. Reprezentatywnym dla latynoamerykańskiej reakcji wydaje się *Sociedad de Defensa da Tradição, Família, Propriedade*. Zob. P. Corrêa de Oliveira, *Rewolucja i kontrrewolucja*, Arcana, Kraków 2001.

⁶¹ B. Hoffman, *op. cit.*, s. 96–100; U. Huppert, *Rabini i heretycy*, Res Polona, Łódź 1994, s. 9, 11, 51, 102–111, 193, 195, 203, 210; B. Tibi, *Fundamentalizm religijny*, PIW, Warszawa 1997, s. 115–118; *Prawicowe partie ultranacjonalistyczne*, „Inny Świat”, nr 15. O ruchu M. Kahane zob. J. Tomasiewicz, *Kahane: anatomia izraelskiego ekstremizmu*, „Arcana”, nr 2 (2002); o działalności Betar-Tagar we Francji zob. *Racistes, intégristes, terroristes. La vérité sur les milices sionistes*, „Lutte du Peuple”, nr 28 (1995).

⁶² K. Poznańska, *Republika Turecka*, KAW, Warszawa 1977, s. 105–106; J. Tomasiewicz, *Terroryzm...*, s. 152; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Trio, Warszawa 2000, s. 206–207, 213, 219, 228–229; K. Sidor, *Rewolucja pod piramidami*, KiW, Warszawa 1969, s. 236–237; T. Fryzeł, *Ekstremizm prawicowy w krajach arabskich*, [w:] *Ekstremizm...*, s. 164–179; F. Duprat, *Le Ba'as*,

Dyskusyjna jest ocena fundamentalizmu islamskiego, negującego wszak wszelki nacjonalizm i rasizm: o ile dla W. Laqueura islamizm to po prostu „kлерykalny faszyzm”, o tyle marksista G. Achcar uważa ów ruch za odrębną formę buntu drobnomieszczaństwa i półproletariatu⁶³. Islamizm nie jest jednorodnym zjawiskiem: oscyluje pomiędzy teokratyczną reakcją (skrajnie konserwatywny fundamentalizm sunnicki – wahhabityzm) a swoistym programem modernizacyjnym połączonym z umiarkowanymi reformami społecznymi (bardziej postępowy fundamentalizm szyicki – chomeinizm); pośrednią pozycję zajmują Bracia Muzułmańscy⁶⁴.

Na **Dalekim Wschodzie** silnym ogniskiem radykalnej prawicy pozostaje Japonia, gdzie istnieje ok. 800 organizacji kultywujących tradycje nacjonalistyczne, militarystyczne i monarchistyczne (do najsłynniejszych należała *Tate-no-kai* – Stowarzyszenie Tarcz, założone przez słynnego pisarza Yukio Mishimę); większość z nich skupia się w konfederacji *Zen Ai Kaigi* (Narodowe Stowarzyszenie Organizacji Patriotycznych). Ich celem jest powrót do przedwojennego ustroju poprzez odbudowanie autorytetu cesarza i hegemonię Japonii w Azji; specyfiką – powiązania ze zorganizowaną przestępczością *yakuza*. Ugrupowania o radykalnie antykomunistycznym, nacjonalistycznym i autorytarnym charakterze działały też w krajach Azji Południowo-Wschodniej: np. w latach 60. *Khmer Serei* (Wolni Khmerzy) w Kambodży i *Dai Việt Quoc Dan Dang* (Narodowa Partia Wielkiego Wietnamu) w Wietnamie Południowym, w latach 70. *Nawa Phon* (Nowa Siła) w Tajlandii. W Indiach bazę skrajnej prawicy stanowi przede wszystkim *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (Narodowe Stowarzyszenie Ochotników), utworzone w 1925 r. dla głoszenia idei „hindutva” (cywilizacji indyjskiej opartej na hinduizmie); politycznym skrzydłem RSS jest *Bharatiya Janata Party* (Indyjska Partia Ludowa). Także ugrupowania sikhijskich ekstremistów typu *Dal Khalsa*

idéologie et histoire, „Résistance”, nr 2 (2003); zob. też T. Fryzeł, *Arabska myśl socjalistyczna. Doktryna socjalizmu arabskiego*, Wyd. MON, Warszawa 1985, s. 35–70. O przedwojennym faszyzmie w Egipcie (*Misr al-Fatat*) i Iraku (*Hizb al-Umma al-Arabijja*) zob. Ł. Hirszowicz, *III Rzesza i arabski Wschód*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1963, s. 30, 58, 147, 156–158, 184, 260, 311, 336, 358, 404, 406, 432–434.

⁶³ W. Laqueur, *Faszyzm. Wczoraj – dziś – jutro*, Da Capo, Warszawa 1998, s. 231–266; G. Achcar, *Tezy o odrodzeniu radykalnego islamu politycznego*, „Rewolucja”, nr 2 (2002). Zob. też np. F. Fukuyama, *Their Target: the Modern World*, „Newsweek”, Special Davos edition (December 2001–February 2002).

⁶⁴ O fundamentalizmie islamskim: G. Kepel, *Święta wojna. Ekspansja i upadek fundamentalizmu muzułmańskiego*, Dialog, Warszawa 2003. O fundamentalizmie sunnickim: J. Zdanowski, *Bracia Muzułmanie i inni*, Glob, Szczecin 1986; A. Rashid, *Talibowie. Wojujący islam, ropa naftowa i fundamentalizm w środkowej Azji*, Znak, Kraków 2002; *idem*, *Dżihad. Narodziny wojującego islamu w Azji Środkowej*, Dialog, Warszawa 2003; w publicystycznym ujęciu: K. Sidor, *op. cit.*, s. 109–127. O fundamentalizmie szyickim: W. Giełżyński, *Rewolucja w imię Allacha*, zwłaszcza s. 222–225; *idem*, *Byłem gościem Chomeiniego*, KiW, Warszawa 1981, s. 55–102; M. Stolarczyk, *Iran. Państwo i religia*, Dialog, Warszawa 1997; H. Jaber, *Hezbollah. Walka i zemsta*, Rytm–Bellona, Warszawa 1999.

(Związek Czystych) czy *Babbar Khalsa* klasyfikowane były jako ultraprawicowe. W Indonezji skrajna prawica dała znać o sobie m.in. w czasie przewrotu 1965 r. pod postacią młodzieżowych grup, takich jak *Kesutan Aksi Mahasiswa Indonesia* (Dowództwo Akcji Studentów Indonezyjskich) czy AKKPI⁶⁵.

Czarna Afryka w zasadzie wolna jest od faszyzmu, choć pewne podobieństwa można zaobserwować np. w ideologii „autentyzmu afrykańskiego”, realizowanej od 1971 r. przez prezydenta Zairu Mobutu Sese Seko⁶⁶. Natomiast Republika Południowej Afryki zrodziła doktrynę apartheidu, która wywarła wpływ na rasistowskie ideologie w innych częściach świata. Apartheid zakładał ścisłą separację ras ze względu na nierównomierny poziom ich rozwoju: początkowo miało się to dokonać poprzez skoncentrowanie Afrykanów w rezerwatach, potem postanowiono wydzielić z RPA formalnie niepodległe czarne „bantustany”; gdy system pogrążył się w kryzysie, zwolennicy apartheidu lansowali ideę białego *Borensstaat*. W 1948 r. apartheid zaczęła wdrażać *Nasionale Partei*, jednak pod koniec lat 60. przewagę uzyskała w niej reformatorska frakcja *verligte* (m.in. premier Vorster). Orędownicy ścisłej separacji (*verkrampste*) organizowali opozycyjne partie, jak *Herstigte Nasionale Partei* (od 1969 r.) czy opartą na białych związkach zawodowych *Land and Labour Party* (od 1972 r.). U schyłku apartheidu główną rolę w obozie afrykanerskim odgrywał *Afrikaner Weerstandsbeweging*⁶⁷.

⁶⁵ Griffin (ed.), *op. cit.*, s. 238–239; Dymek, *op. cit.*, s. 324–325; N. Albery, *Nobuko Albery pozdrawia ducha Mishimy, powieściopisarza samobójcy*, „Literatura na Świecie”, nr 3 (1989); I. Merklej, *Dlaczego Yukio Mishima nie dostał nagrody Nobla*, „Frona”, nr 4–5 (1995); Y. Mishima, *Piękna śmierć*, „Frona”, nr 4–5 (1995); R. Werfel, *Wietnam bez ostatniego rozdziału*, Warszawa 1967, s. 150; Tibi, *op. cit.*, s. 124–135; P. Ostaszewski, *Kambodża – zapomniana wojna 1970–1975*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2003, s. 140, 168; E. Śluczański, *Thailand*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971, s. 145–149, 163–165; W. Góralski, *Dylematy Azji Południowo-Wschodniej*, Wyd. MON, Warszawa 1983, s. 224; K. Dębicki, *Konflikt i przemoc w systemie politycznym niepodległych Indii*, Dialog, Warszawa 2000, s. 155–185; M. Marczevska-Rytka, *Ekstremizm hinduski jako wyzwanie dla indyjskiego systemu demokratycznego*, [w:] E. Olszewski (red.), *op. cit.*, s. 253–267; J. Chociłowski, *Wulkan sikhijski*, [w:] W.O. Cole, P.S. Sambhi, *Sikhowie – wiara i życie*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1987, s. 204–230; G. Janajew, A. Polikanow, *Ruch młodzieżowy w świecie*, Iskry, Warszawa 1976, s. 137–138; J. Tomasiewicz, *Terroryzm...*, s. 253–255. O wcześniejszych odłamach indonezyjskiej reakcji zob. W. Górnicki, *Tam, gdzie pieprz rośnie. Reportaż z trzech tysięcy wysp*, KiW, Warszawa 1961, s. 23–45. Zbadania wymaga problem kontynuacji przedwojennych tradycji faszystowskich w Chinach (zob. L.E. Eastman, *Fascism in Kuomintang China: the blue shirts*, „China Quarterly” (January–March 1972).

⁶⁶ M.J. Malinowski, *Ideologie afrykańskie 1945–1985*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 189–195.

⁶⁷ G. Bębnik, *Ostatnia walka Afrykanerów*, Rekonkwista, Biała Podlaska 2004, s. 158–162, 167–192; *Ostatni bastion apartheidu*, „White Empire. Magazyn Narodowo-Socjalistyczny”, nr 2 (2003); J. Balicki, *Afrykanerzy, Afrykanie, apartheid*, Iskry, Warszawa 1980, s. 39–47; R. Kapuściński, *Gdyby cała Afryka...*, Czytelnik, Warszawa 1971, s. 118–200. Proces formowania ideologii apartheidu opisuje D. Grinberg, *Geneza apartheidu*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980.

5. Kierunki transformacji – próba podsumowania

Rewizja ideologii faszystowskiej postępowała w różnych, czasem przeciwnych kierunkach. Odmienne były już światopoglądowe fundamenty ideologii faszystowskich: część faszystów starała się znaleźć dla swoich rasistowskich poglądów naukową podbudowę w biologii (naziści, rasowi nacjonaści, socjarasiści) czy antropologii (Nowa Prawica), podczas gdy inni szukali inspiracji w mistycyzmie (evolaniści, trzeciopozycjoniści); niektórzy akcentowali kwestie socjalne (strasserowcy i nacjonalbolszewicy, a z przeciwnych pozycji – nacjonalpopuliści) lub problemy geopolityczne (thiriartyści). O ile dla jednych najwyższą wartością pozostawał naród (rozmaicie zresztą rozumiany), o tyle dla innych punktem odniesienia okazywały się tożsamości od niego szersze (biała rasa, cywilizacja zachodnia, Europa) lub... węższe (region).

Do sfery imponderabiliów zaliczyć można też stosunek do religii. Zasadniczo odnotować można postępujący rozbrat faszyzmu z Kościołami chrześcijańskimi (zwłaszcza z rzymskokatolickim po Vaticanum II). Tradycyjny antyklerykalizm nazizmu pogłębił się, gdy faszystów przestały krępować względy taktyczne; nastąpił rozkwit faszystowskich sekt o charakterze gnostyckim lub neopogańskim (np. angloizraelityzm, integralny tradycjonalizm, kreatywizm, kosmoteizm, odynizm, nazisatanizm czy synkretyczny *Mountain Church*). Na polu filozoficznym rozbieżność między prawicowością i chrześcijaństwem akcentowała *Nouvelle Droite*⁶⁸.

Z drugiej wszakże strony wierność religii chrześcijańskiej deklarowały na ogół bardziej umiarkowane nurty faszyzmu (np. *Œuvre Française*, ugrupowania *Eurodroite*). Formacje typu włoskiego MSI czy francuskiego FN utożsamiają się ze stanowiskiem Kościoła w takich sprawach, jak aborcja czy rozwody, dbają o wykazywanie zgodności swego programu z katolicką nauką społeczną⁶⁹. Jean-Marie Le Pen powiedział: „Nie będąc doktorem Kościoła, znam dostatecznie przesłanie Ewangelii, żeby wiedzieć, że ziemskie ojczyzny i narody też do niego [Kościoła – J.T.] należą”⁷⁰. W przypadku *International Third Position* przywiązanie do zasad wiary doprowadziło do związania się ze schizmatyckim Bractwem św. Piusa X, skupiającym katolickich tradycjonalistów abp. Lefèbvre’a. ITP w swej deklaracji eksponuje pryncypia „Prymatu Ducha”, „Porządku Moralnego”

⁶⁸ Np. A. de Benoist, *Athens or Jerusalem*, mps; J. Tomaszewicz, *Stare religie Nowej Ery: Główne nurty współczesnego neopoganizmu*, „Nomos”, nr 5/6 (1994); J. Tomaszewicz, *Neopoganizm i nacjonalizm*, „Sekty i Fakty”, nr 14 (2002); J. Tomaszewicz, *Gdy...; R. Okraska, W kregu Odyna i Tryglawa. Neopoganizm w Polsce i na świecie (zarys problematyki)*, Rekonkwista, Biała Podlaska 2001, s. 23–32, 34–38; J. George, L. Wilcox, *op. cit.*, s. 370–371; M. Konopko, *Nowa Prawica, nowa kultura, nowe pogaństwo*, „Frona”, nr 8 (1997). Różnice te przenoszą się też na stosunek do obyczajowości seksualnej, w której to sferze np. Nowa Prawica propagowała bezpruderyjność. Istnieje nawet nurt faszyzmu homoseksualnego – zob. T. Jaworowski (J. Tomaszewicz), *Brunatno-różowi*, „Frona”, nr 25/26 (2001).

⁶⁹ Eatwall, *op. cit.*, s. 330.

⁷⁰ J.-M. Le Pen, *Nadzieja. Rozważania o Francji i Europie*, Fulmen, Warszawa 1994, s. 134.

i „Opozycji wobec Materializmu”, a swe publikacje ozdabia postaciami średnio-wiecznych krzyżowców⁷¹.

Podobnie głębokie rozbieżności znajdziemy na płaszczyźnie orientacji geopolitycznej. W okresie zimnej wojny powszechnym zjawiskiem w środowiskach neofaszystowskich było akcentowanie antykomunizmu; neofaszyści ustawiali się w pierwszym szeregu obrońców „chrześcijańskiego Zachodu”. Zarazem jednak w RFN pojawił się prosowiecki nurt „narodowego neutralizmu”, łączący hasło zjednoczonych neutralnych Niemiec z zasadą solidarystycznej Trzeciej Drogi ustrojowej (*Deutsche Gemeinschaft* 1949–1965, potem *Aktionsgemeinschaft Unabhängiger Deutscher*); później tę ideę – już na skalę ogólnoeuropejską – podniesie Jean Thiriart. Inny wariant europejskiego neutralizmu zakładał uczynienie z Europy „trzeciej siły”: w 1956 r. taki postulat wysunął *Sozialorganische Ordnungsbewegung Europas*, później hasło *pour l'Europe – contre l'Occident* podjęła Nowa Prawica i tercycyści⁷². Obecnie, w dobie „wojny z terroryzmem”, w skrajnej prawicy też brakuje jednolitego stanowiska: o ile jedni popierają USA jako mocarstwo zachodnie i chrześcijańskie, o tyle inni solidaryzują się ze światem islamu!⁷³ Niektóre grupy (jak *Nouvelle Résistance*) rzucają nawet hasło antyamerykańskiego *Front quadri-continental contre l'impérialisme*.

Istotnym kryterium podziału są wreszcie kwestie społeczne. Tradycyjny model faszystowskiego etatyzmu i korporacjonizmu ulega erozji zarówno w kierunku neoliberalnym, jak i socjalistycznym. Pierwszy reprezentują przede wszystkim nacjonalpopuliści w Europie i „konstytucjonaliści” w USA, pod wpływem drugiego są różne skrajne frakcje. Na przykład niemiecki *Nationalistische Front* krytykował na równi zachodni „kapitalizm prywatny” i radziecki „kapitalizm państwowy”, domagając się „socjalistycznej republiki ludowej” (*sozialistische Volksrepublik*); hiszpańska *Terceira Via Solidarista* w swym programie (*Sintesis para una alternativa al sistema: Solidarismo*) przewidywała nacjonalizację banków i wielkiego przemysłu. Inne recepty dają tercycyści brytyjscy, odwołujący się do naturalnego prawa własności. ITP maluje swój ideał następującymi słowy: „Jest to model własności, który promuje indywidualną inicjatywę i kreatywność, czyniąc to w ramach działania dla wspólnego dobra. Jest naturalną koniunkcją indywidualnej wolności i sprawiedliwości społecznej. [...] Występuje w nim decentralizacja, która prowadzi do obfitości wspólnot wytwórczych i usługowych, małych firm [...] i gospodarstw rodzinnych”⁷⁴.

⁷¹ J. Tomaszewicz, *Trzecia Droga – nazistowska agentura czy neofici lewicy?*, „Lewą Nogą” nr 5–6; *idem*, *Ani Hitler, ani Le Pen: Trzecia Droga europejskiego nacjonalizmu*, „Rojalista”, nr 26; D. Holland, *Polityczny Żołnierz: Deklaracja*, Warszawa 1993; *idem*, *Polityczny Żołnierz: Myśli o walce i poświęceniu*, Warszawa 1993.

⁷² *Neofaszyzm...*, s. 331–333; W. Krzyżaniak, *op. cit.*, 174–178, 245–247. Co ciekawe, B. Podsiadło w pracy *Tendencje neutralistyczne w zachodnioniemieckiej myśli politycznej* (wyd. UŚ, Katowice 1984) nie wspomina w ogóle o „narodowym neutralizmie” skrajnej prawicy.

⁷³ Zob. np. *Vers une crise dans la mouvance identitaire? Guillaume Faye conteste par sa base*, „Résistance”, nr 9 (2003).

⁷⁴ J. Tomaszewicz, *Trzecia...*

Dostrzec jednak możemy również pewne tendencje łączące, jeśli nie wszystkie, to przynajmniej większość ruchów faszystowskich. Niejednokrotnie odwoływano się do haseł ekologicznych, rewitalizując idee *Wandervögel* i artamanów; działacze nacjonalistyczni (jak August Haussleiter z AUD) uczestniczyli w powołaniu niemieckiej partii Zielonych lub tworzyli własne organizacje (np. *Unabhängige Ökologen Deutschlands* w Niemczech, *Europe-Ecologie* w Belgii, *Greenwave* w Wielkiej Brytanii)⁷⁵.

Najpowszechniejszym wszakże zjawiskiem była internacjonalizacja faszyzmu, wyrażająca się w zastępowaniu lub uzupełnianiu nacjonalizmu hasłami ponadnarodowej solidarności rasowej lub cywilizacyjnej. W 1947 r. amerykański (!) faszysta Francis Parker Yockey opublikował manifest paneuropeizmu *Imperium*; w 1951 r. z inicjatywy Maurice'a Bardeche'a, Oswalda Mosleya i Pera Engdahl'a powstała w Malmö pierwsza z faszystowskich międzynarodówek – *Europäische Soziale Bewegung*; na kongresie w Wenecji w 1962 r. próbowano powołać efemeryczną *Nationale Partei Europas* – *Parti Nationale Européen* – *National Party of Europe*. Paneuropeizm miał wydźwięk ostentacyjnie antykomunistyczny i mniej wyraźnie antyamerykański: „Przeciw złotu Ameryki i żelazu ZSRR – krew Europy”⁷⁶. Jeszcze szersze ramy zakreślali neonaziści i różne frakcje rasistowskie stojące na gruncie panaryjskim. W skrajnym wariacie mamy tu do czynienia z całkowitym zanegowaniem odrębności narodowej na rzecz Europy Unitarnej (belgijska PCN, hiszpańska *Sin Tregua*, francuska *Nouvelle Europe Politique*) lub jedności białej rasy (np. *White Nationalist Party* w Wielkiej Brytanii)⁷⁷.

Jak widzimy – niewiele łączy różne ugrupowania uważane za faszystowskie, faszyzujące czy pravicowo-radykalne. Gdybyśmy wzięli pod uwagę ideologie niewywodzące się z tradycji europejskiego faszyzmu, znalezienie wspólnego mianownika okaże się jeszcze trudniejsze. Czy wobec tego wciąż możemy mówić o jednym zjawisku? Wydaje się, że należy zgodzić się z S. Salhim, który krytykował badaczy widzących w fundamentalizmie islamskim odmianę faszyzmu: „Integryzm nie jest faszyzmem, choć przypomina go pod pewnymi względami.

⁷⁵ „Greenwave” (Third Way), nr 4; „Eco-Action” (Nouvelle Résistance), nr 12 (1995); „Environmental News” (dodatek do WAR, nr 8 z 1993). O pravicowym nurcie w ruchu ekologicznym zob. J. Tomaszewicz, *Zgniłozieloni. Pouczająca historia Federalnej Partii 'Die Grünen'*, „Stączyk”, nr 2 (1993); *idem*, *Od romantycznej reakcji do totalitarnej modernizacji. Z dziejów reakcyjnego ekologizmu*, [w:] A. Delorme (red.), *Ekologia i społeczeństwo. Polityka i etyka wobec zagadnień ekologicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej” (Humanistyka), Wrocław 2001; *idem*, *Prawicowe korzenie głębokiej ekologii*, „Czas Górnolaski”, nr 16 (2001).

⁷⁶ Coogan, *op. cit.*; „Nation und Europa”, nr 7 (1990), 3–5 (1991); J.M. Bale, *op. cit.*; W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 86–87, 179–183. O przedwojennych tradycjach faszystowskiego paneuropeizmu zob. J. Tomaszewicz, *Brunatna Europa*, „Frona”, nr 25/26 (2001).

⁷⁷ B. Kozieł, *Formacje narodowo-rewolucyjne w Europie*, „Szary Wilk”, nr 0 (1992). Ewolucja ta może doprowadzić do nieoczekiwanych rezultatów, takich jak współpraca rasistów różnych (!) ras na gruncie rasowego separatyzmu. „WAR. White Aryan Resistance”, nr 8 (1993).

Ktoś, kto utożsamia go z faszyzmem, jest zmuszony przypisywać mu tak bardzo swoiste cechy, że pojęcie faszyzmu traci wówczas wszelki operacyjny sens”⁷⁸. Twierdzenie to można odnieść też do wielu innych *quasi*-faszystowskich ruchów i ideologii.

DIE EVOLUTION DER FASCHISTISCHEN IDEOLOGIEN NACH 1945

Zusammenfassung

Nach 1945 besteht der Faschismus weiterhin, obwohl die neuen Bedingungen ihn zu einer Evolution zwingen. Ersichtlich ist vor allem eine fortschreitende Internationalisierung des Faschismus und auch die Nutzung verschiedener populärer mit der faschistischen Ideologie übereinstimmenden Ideen, wie z. B. des Ekologismus oder Antikapitalismus.

Die Transformation des Faschismus erfolgte in verschiedenen Richtungen und bei unterschiedlichem Tempo, was zu einer stark vorgetriebenen Fragmentarisierung dieser Erscheinung führte. Die wenigen Faschisten versuchten ihre Doktrinen in ungeänderter Form aufrechtzuerhalten (Hitlerismus, Strasserismus, italienischer Faschismus, Falangismus, Legionarismus usw.), was man als Paläofaschismus bezeichnen kann. Im Unterschied von dem orthodoxen Faschismus unternehmen die Neofaschisten eine Revision der faschistischen Ideologie, die deren Kern erhalten soll. Die Modernisierung des Faschismus beruht auf der Entwicklung seiner ausgewählten Elemente: des biologischen Rassismus (rassistischer Nationalismus, Sozialrassismus, teilweise „Nouvelle Droite“), bzw. des parareligiösen Mystizismus (Evolanismus, Angloisraelitismus, „third-positionism“) oder des sozialen Radikalismus (Terzerismus, Nationalbolschewismus, nationaler Anarchismus). Einige Gruppierungen versuchten sich wiederum dem demoliberalen *status quo* anzupassen und zwar durch Unterstreichungen solcher Elemente, wie Antikommunismus, Verteidigung der Religion oder Unterstützung des Kapitalismus. Praktisch schlossen sie sich mit den rechtsgerichteten populistischen Bewegungen zusammen und wechselten gelegentlich zu den konservativen Positionen über (Postfaschismus). Verschiedene Bewegungen, die eine teilweise, wenn auch eher oberflächliche Gemeinsamkeit mit der faschistischen Ideologie zeigen, werden wir als Parafaschismus bezeichnen. Die Gruppierungen dieser Art sind in den einzelnen Ländern sehr unterschiedlich: in Europa kann man den rechtsgerichteten Populismus, in den Vereinigten Staaten den Rassismus und den protestantischen Fundamentalismus, im Nahen Osten den islamischen Fundamentalismus, in Indien die „hindutva“-Ideologie (und weitere kommunistische Bewegungen) nennen.

Die aus dem Faschismus hervorgegangenen oder ihm nahestehenden Bewegungen präsentieren eine große Vielfalt der Stellungnahmen auf fast allen Gebieten: im Verhältnis zur Religion, zur sozial-wirtschaftlichen und politischen Verfassung, zur geopolitischen Orientierung. Sie führen Streit sogar um die höchsten Werte, um die Anerkennung als solche des Staates, des Volkes, einer Region, der Glaubens- bzw. Zivilisationsgemeinschaft. Die Differenzierung der faschistischen und ihnen nahestehenden Ideologien führte zu einer Lage, in der man nicht mehr vom Faschismus als eine einheitliche Erscheinung sprechen kann.

⁷⁸ S. Salhi, *Co to jest islamski integryzm*, „Dalej!”, nr 9 (1992).